

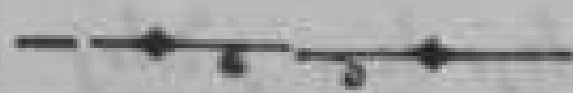
Ousoumnasirouthiunkh hin ktakarani anwauer groç wray

Barseł Sargisean

Sargisean, Barseğ

Ք Լ Ո Ւ Խ Ա

Ա Դ Ա Մ Գ Ի Ր Ք

ամանակագրական կարգն ևս կը պահանջէ, որ այս անվա-
ւեր գրուածով սկսինք մեր ուսումնասիրութիւնը: Ընդհա-
նուր մակագրութիւնս որ դրուած է վենետիկեան հրատարակու-
թեան Ա. զլխոյն վերայ՝ ոչ մի ձեռագրի մէջ չկայ. այլ հրատա-
րակչի կողմէն յերկրուած է, ըստ որում գործածեր է Սարկա-
ւազ մականունեալ վարդապետն՝ Մխիթ. Այրիվանեցւոյ Ժամանա-
կագրոշքեամբ պահուած հնագոյն ցանկին մէջ: Բայց թէ Սարկաւազ
վարդապետէն յիշուածն արդեօք ուղղակի ա՞յդ գրութիւնն էր, թէ ընդ
հակառակն Եւրոպացւոց ծանօթ Ադամայ ընդարձակագոյն Գիրքը
(Livre d'Adam), որ բոլորովին կը տարբերի անկէ: Եթէ վերջինն
ընդունինք, այնուհետեւ պէտք է ըսել, թէ այդ ընդարձակ գրութեան
հայերէն թարգմանութիւնն տակաւին մեզ հասած չէ ամբողջապէս.
այլ աւելի կամ պակաս այլափոխուած հատուածներ միայն: Անհա-
ւանական չէ ըստ ինքեան նոյն իսկ Սինգեղոսի Βίος Αδὰμ, այսինքն
է Կենսագրոշքիչն կամ պատմոշքիչն Ադամայ՝ իբրեւ անճիշդ թարգ-
մանութիւն համարել զայն. ուստի այսպէս կամ այնպէս մենք ևս
վերջին առամամբ կը գործածենք մակագիրս Ադամգիրք:

Այս ընդհանուր մակագրութեանս ներքեւ կը գտնուին իրարմէ
տարբեր հինգ նիւթեր, որոց առաջին երկուքը գրուած են տպա-
գրեալի 1-21 էջերը, և մակագրուած են, մին՝ Պատմոշքիչն վարոշց
Ադամայ և Եշայի նախաստեղծիցն, և այլն. և միւսն՝ Մահ Ադամայ:
Իսկ միւս երեք հատուածներն կը կազմեն Յաւելուածի ԺԱ և ԺԲ.
գլուխները, հետեւեալ մակագրութեամբք. Պատմոշքիչն ստեղծման և

յանցման Ադամայ. — Պատմոչքիշն եղանելոյն Ադամայ ի դրախտէն. — Պատմոչքիշն ապաշխարոչքեան Ադամայ և Եշայի նախաստեղծից¹ : Այս հնգաթիւ գլխոց հետ միջանկեալ կերպով և իբրեւ շարունակութիւն տպուած են նա և ուրիշ երեք հատուածներ. մին՝ Յաւելուածի 314-319 էջերում, որ կը կրէ հետեւեալ մակագրութիւնը. Պատմոչքիշն որդոցն Ադամայ՝ Աբելի և Կայեկի. իսկ միւսն՝ յէջ 319-321 վասն աշետեացն Սեթայ, զոր պարտ է մեզ ունին դնել » (°). և հոսկ երրորդն յէջ 331-332, Բանք Ադամայ՝ առ Սեթ :

Այս վերջին երեք հատուածներս՝ առաջիններուն, այն է Ադամագրոց հետ պարզապէս պատմական յարաբերութիւն մի ևեթ ցոյց կու տան, բայց իրօք չեմ կարծեր, թէ անկէց յառաջ եկած ըլլան. այլ կրնանք իբրեւ շարայարութիւն Պատմոչքեան եղանելոյն Ադամայ ի դրախտէն մակագրուածին համարել : Այսպէս նաև վերջին հատուածն որ թէ և վերջնութեան հետ նոյն կ'երևի ծագումով, բայց լեզուի համեմատական մաքրութեամբ և պարունակութեամբ իսկ տարբեր յատկութիւն ունի. և հետեւաբար իբրեւ շարադրութիւն անկէ աւելի հին ըլլալու երևոյթ ունի : Յաւելուածի ԺԱ. և ԺԲ. գլուխները կազմող երեք հատուածներն՝ մակագրութեանց կարգաւորութեամբ իրարու հետ լաւ կը կապուին, ամբողջական գրութիւն մի կազմելու չափ. և կարծէք թէ Ա. գլխում զետեղուած գրութիւններն, այսինքն են՝ Պատմոչքիշն վարոչց Ադամայ և Եշայի նախաստեղծիցն, և Մահ Ադամայ՝ ասոնց իբրեւ շարունակութիւն եղած ըլլան : Սակայն գրոցս վերայ եղած լուրջ քննութիւնը կ'երաշխաւորէ մեզ ըսել, թէ այս երկու գրութիւններէն գէթ առաջինն՝ ԺԱ. և ԺԲ. գլուխներուն իբրեւ մասն չի կրնար կազմել. վասն զի նախ ասոնց մէջ պատմուած բաներն՝ անոր մէջ ևս կը պարունակուին. Բ. նա իւր համառօտութեամբ հանդերձ՝ Ադամայ և Եշայի ամբողջ կենսագրութիւն մի կը կազմէ. հետեւաբար անոնցմէ տարբեր գրութիւն մ'ըլլալու է : Իսկ ասոնք ընդհանրապէս կամ Պատմոչքիշն վարոչց Ադամայ և Եշայի նախաստեղծից, գրութեան վերայ խմբագրուած յարասութիւններ ըլլալու հաւանականութիւնն ունին, և կամ Ադամայ Գանձոց Trésors d'Adam գերմաներէն Schatzhöhle անուանեալ գրքին մնացորդներ :

Դեռ Ադամագրոց քննադատութեան խորը չի նաւած՝ յիշենք օտար լեզուներով եղած անոր հրատարակութիւնները, տեսնելու համար,

1. Դիտել կու տանք, որ այս հատուածիս վերջի պարբերութիւնն, — յէջ 330, — վեց տողի չափ գրչագրի ստացողի Յիշատակարանն է, որ անուշադրութեամբ ի միասին ընդօրինակուած և տպուած է :

թէ ի՞նչ հանգամանաց մէջ կը գտնուին սոքա, և թէ որպիսի՞ առնչու-
թիւններ ունին հայերէնի հետ, հետեւաբար ապա կարենալ անոնցմով
դատել սորայս որպիսութիւնը:

Դարուս առաջին կիսում հին Կտակի անվաւեր գրուածներով ըզ-
բաղուող գիտնականաց ծանօթ է Ադամգիքքն այն հատուկտիր հա-
տուածներով միայն, որոնք պահուած են ցանուցիր եղած կերպով
բիւզանդական ժամանակագրաց՝ Սինգեղոսի և Կեդրենոսի, այսպէս
նա և Բար Նբրէոսի և Միքայէլ ասորւոյ քով: Սոքա առհասարակ կամ
Ադամգրոց հին բնագիրը տեսած չըլլալով, և կամ իրենց ոճին և գրու-
թեանց համաձայն՝ Սեթայ, Կայենի և Ննովքայ ընծայուած անվա-
ւեր գրուածներէն քաղուած հատուածներուն հետ խառն ի խառն
տեղեր միայն մէջ բերելով՝ կարող չէին որոշ գաղափար մի տալ մեզ
յիշեալ գրութեան վերայ. մանաւանդ թէ տարբեր անուանակոչու-
թիւններով երբեմն շփոթութեան իսկ պատճառ եղած են: Փարրի-
կիոս՝ այս և ուրիշ միջնադարեան արարերէն և լատին գրուածներէ
հատուածներ հաւաքելով՝ հրատարակեց¹, ջանալով միանգամայն պար-
զել Ադամգրոց որպիսութիւնը: Սակայն և այնպէս կարող ենք ըսել
Հենր. Գելզերի հետ, թէ Փարրիկիոսի յիշեալ հրատարակութեան
Ադամգրոց վերաբերեալ այդ մասունքն՝ բացարձակապէս զուրկ են ի
կարևորութենէ, և խիստ աննշան գաղափար մի կազմել կու տան այն
գրոց մասին: Հետեւաբար, արևելեան հին եկեղեցիներու և գրակա-
նութեան մէջ պահուած ամբողջական թարգմանութիւնք կամ խմբա-
գրութիւններ միայն պիտի կարենային նոր լոյս սփռել անոր վերայ:
Այն ասորերէն հատակոտորներն՝ զորս յամին 1853 հրատարակեց²
Ռընան, կտակ նախահօր մերոյ Ադամայ խորագրի ներքեւ, ոչ միայն
ըստ մասին բառ առ բառ կը համաձայնին Սինգեղոսի և Կեդրե-
նոսի Ժամանակագրութեանց մէջ բերուած հատուածոց հետ, այլ
ընդարձակ նորութիւններ ևս կը պարունակեն, այսինքն են՝ տուրնջեան
և գիշերոյ ժամերը, — յայտնութիւն Ադամայ առ Սէթ, — ջրհե-
ղեղն և Բանին Աստուծոյ մարդանալն. և ի վերջնոյ կը ծանուցուի ի
գիմաց Սեթայ, թէ ինքն Ադամայ կտակը կնքեց և թաղեց այրին
մէջ, Ադամայ գանձին՝ այն է ոսկւոյ, կնդրրկի և զմուռսի հետ: Այս
գրուածին հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցող և յիշատակութեան
արժանի ուրիշ ժամանակագրական³ գրութիւն մ'ալ, որ ասորի եկե-

1. *See* Codex pseudoepigr. apocryph. gr. T. I.

2. *See* Journal Asiatique, 1853, Série V. T. II Novembre, p. 427.

3. Զոր կարլ Բեզուդ ասորերէն երեք ձեռագրերէ գերմաներէնի թարգմանելով՝
հրատարակած է ի Լայպցիգ, 1883ին:

դեցւոյ մէջ խիստ յարգուած է, և կը կրէ Գանձ Ադամայ տիտղոսը: Այս գրութիւնս կ'աւանդէ, թէ Ադամայ գանձուն հետ՝ մարմինն ևս կը գտնուէր այն սրբազան լերան այրի մի մէջ, ուր Սեթեանք Ասայենի դստերաց հետ խառնակուելով, 100 Սեթեաններ անջատուած սրբակենցաղ կեանք կը վարէին: Բաց աստի, կ'աւանդէ Ադամայ մարմնոյն նոյեան տապանի մէջ պահպանուիլն, և յետոյ Սեմայ և Մելքիսեդեկի ձեռքով Գողգոթայ լերան վերայ ի հանգիստ փոխարկուիլը, այլովքն հանդերձ: Այս երկու գրութիւններս նման հատուածներ ունին վենետիկեան հրատարակութեան Յաւելուածի մէջ յիշուած գլխոց հետ, բայց ըստ ամբողջութեան գլխովին տարբեր են:

Եթովպական թարգմանութիւն մի, զոր յամին 1853 հրատարակեց Ադուլֆ Դիլման ֆրիստոնեական Ադամգիրք արևելեաց¹ տիտղոսով, որ Գ. Մէյերի և Ռընանի կարծիքով իբր թէ արաբերենէ թարգմանուած է: Հրատարակիչն առանց երաշխաւորելու եթովպական խմբագրութեան հիշդ ժամանակը, այս գրուածքս իբրև աղբիւր եղած կը համարի Արևելքի այլևայլ ժողովրդոց մէջ չըջող Ադամգրոց: Եւ ստուգիւ եթովպական խմբագրութեան բուն տիտղոսի առաջին մասն, զոր մէջ բերինք ի ստորև 1. ծանօթութեան, քաջ կը համաձայնի մեր վերոյիշեալ ժԲ. Գլխու Պատմոչքիւն ապաշխարոչեան Ադամայ և Եշայի նախատեղծից խորագրին. իսկ մնացած մասն՝ նոյն է անմիջապէս ասկէ յառաջ յիշատակած ասորերէն Գանձ Ադամայ կոչուած գրոց տիտղոսին հետ: Գծբաղդաբար ես չունէի ի ձեռին Դիլմանի հրատարակութիւնը, և ոչ իսկ Գանձ Ադամայ կոչուած ասորի գրութիւնը, հայերէն Ադամգրոց հետ բաղդատելու և իրարու հետ ունեցած աղերսն իմանալու համար: Սակայն անուղղակի ստացած տեղեկութեանցս համեմատ՝ երկուքն այլ մեծապէս կը տարբերին հայերէն Ա. գլխում Պատմոչքիւն վարոչ Ադամայ և Եշայի նախատեղծից խորագրուած խմբագրութենէն:

Յունարէն խմբագրութիւնն, զոր յամին 1866 հրատարակեց² Տիւշենդորֆ՝ Վիեննայի կայս. մատենադարանի՝ ժԲ և ժԳ դարերում գրուած և Վենետիկոյ գրատան ժԳ դարուն գրուած ուրիշ երկու ձեւ

1. Իսկ եթովպական բնագրի բուն տիտղոսն այսպէս կը թարգմանուի. ԱՌԻԻ (Իմա՝ աղւիւր-նիւ) ԱԴԱՄԱՅ ԵՒ ԵԻԱՅԻ՝ ՅԵՏ ԱՐՏԱՔՍՈՒԵԼՈՏՆ Ի ԴՐԱԽՏԷՆ, և ԵՐԲ ԼԵ ԲՆ-ԼԵԲՆ ԳԱՆՅԱՆ՝ յԵՐԻ ՊԷՂ ԻՐԵՆ՝ ՄԵՐԵՂ Ե ԷՐԵՂ ԴԵՐ՝ ՀԵՐՄԱՆԱՆ: Տիտղոսիս վերջին մասն յետոյ ուրեմն գրուած է, իբրև յաւելուած, իրեն վերաբերեալ նիւթին հետ, որն անշուշտ տարբեր ծագումն ունենալու է յառաջինէն:

2. Տես Apocalypses apocryphae, Lipsiae, 1866, p. 1-23.

աագրաց վրայէն, որոց վերջինն, այն է Cod. D. Մեդիոլանու ամբրոսեան գրատան Cod. C. թիւ 237՝ ԺԱ. դարում գրուած ձեռագրէն ընդօրինակուած կը տեսնուի: Այս գրչագրիս և Տիշենդորֆի հրատարակութեան միւս օրինակաց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնքն ընթերցողաց ակներև ընելու համար անշուշտ՝ գիտնական Հ. Անտ. Կերիանի յամին 1868 նորէն հրատարակեց զայն, Monumenta Sacra et profana ուրիշ անվաւերականաց շարքին մէջ. (տես T. V, Fascicolo I, p. 21-24, Mediolani): Սոյն հրատարակութեան մէջ ընդարձակ պարապ միջոց մի կայ, այսինքն է՝ 18-36 թուահամարներն, որ յայտնի նշան մ'է գրչագրի հնութեան: Բ. Կերիանի բնաւ իւր կողմէն սրբագրութեան փորձ մ'ըրած չէ ոչ Տիշենդորֆի և ոչ այլ իւր հրատարակած օրինակի այս ինչ կամ այն սխալ կամ ուղիղ ընթերցուածոց մասին. այլ միայն իբրև հում նիւթ ուզած է ներկայացնել զայն քննասիրաց: Տիշենդորֆ իւր հրատարակութեան ճակտին վերայ դրոշմած է իբրև տիտղոս APOCALYPSIS MOSIS. սակայն այս ըստ քմաց է, և ոչ թէ ըստ յուն. գրչագրաց, որոնք, ինչպէս պիտի տեսնենք, բոլորովին տարբեր խորագիրներ կը կրեն: Հուսկ ուրեմն յիշենք լատին հին խմբագրութիւնը, զոր յամին 1878 հրատարակեց՝ Գուլ. Մէյէր՝ VITA ADAMI ET EVAE խորագրի ներքեւ: Մէյերի հրատարակութիւնն, — ինչպէս կը ծանուցուի անոր հմտալից ներածութեան մէջ՝ յէջ 249, — Ա. և Բ. դասակարգութեան վերաբերեալ ձեռագրաց համեմատ է, որոց մին, այն է Միւնխէնի Cod. S. 17740, այն է Թ. դարուն գրուած է. T. cl. 18525b. Ժ. դարում. M. cl. 18112, ԺԲ, իսկ միւս չորս օրինակներն ԺԳ-ԺԵ. դարերում: Իսկ ինչ կը վերաբերի սլաւոնական լեզուով եղած խմբագրութեանց և հրատարակութիւններուն՝ արդէն համառօտիւ յիշած է Հառնակ՝ ի Լայպցիգ հրատարակած Gesch. der altchristl. Litteratur գործոյն մէջ:

Արդ՝ դիտելով որ մինչև ցայժմ յիշուած Ադամգրոց արևելեան և արևմտեան խմբագրութիւններն՝ թէ՛ իրենց վրան կրած խորագիրներով և թէ՛ նիւթոց պարունակութեամբ իրարմէ շատ կը տարբերին, սակայն և այնպէս էական մասերու և ընդհանուր գաղափարաց նկատմամբ իրարու հետ սերտիւ կը միանան, հետևարար այս երկու աչքի զարնող երևոյթներս՝ պէտք է, որ յառաջ եկած ըլլան իրօք

1. Sieu Abhandlung der Philos-Philolog. classe des K. Bayerisch. Akademie der Wissenschaften, XIV Bandes, München, 1878.

գոյութիւնն ունեցող երկու պատճառներէ . այսինքն թէ՛ եղած է անշուշտ նախկին և ամենահին բնագիր մի, զոր իբրեւ հասարակաց աղբիւր արդէն ի վաղուց ճանաչեր և ի գործ ածեր են յիշեալ խմբագրութիւններէն գէթ հնագոյններն : Բ. Թէ այդ բնագրէն դուրս ունեցեր են այդ խմբագրութեանց հեղինակներն ուրիշ համասեռ հին կամ համեմատաբար նոր աղբիւրներ, որով սպրդած են ապա անոնց մէջ իրարմէ աւելի կամ նուազ եկամուտ յաւելուածներ, զորս պէտք չէ որ որոնենք նախկին բնագրի մէջ : Եզրակացութեանս առաջին կէտն արդէն իսկ յառաջագոռնե (a priori) յայտնի է, և ուրիշ նոր ապացուցի պէտք չկայ . իսկ երկրորդը կ'ապացուցուի այն հոծ յաւելուածներովն և յապաւումներով, որոնք յետին ժամանակաց յայտնագոյն հետքեր կը կրեն, և մենք մտադիր ենք ժամանակին ականերեւ ընել :

Այս այսպէս լինելով, այժմ բնականաբար մեզ ընդ առաջ կ'ելնեն հետեւեալ հարցերն . այսինքն թէ, Ա. ի՞նչ լեզուով և ե՞րբ գրուած էր նախկին բնագիրն . Բ. վերոյիշեալ խմբագրութիւններէն ո՞րն է արդեօք հնագոյն . Գ. հայերէնն ասոնցմէ՝ որո՞ն աւելի կը համաձայնի, և թէ ի՞նչ կարեւորութիւն ունի Ադամգրոց անյայտացած բնագրին և անոր վրայէն եղած միւս խմբագրութեանց կամ թարգմանութեանց նկատմամբ . Դ. թէ ե՞րբ կատարուած է հայերէն խմբագրութիւնն և ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցել է մեր ժողովրդեան կամ գրականութեան մէջ :

Առաջին հարցի, այն է նախկին բնագրի նկատմամբ՝ քննադատներու կարծիքն իրարու անհամաձայն են տակաւին և ոչ վճռական : Տրուպպ¹ և Դիլման² ասորի լեզուով գրուած կը համարին զայն, և ուրիշ բան չէր, կ'ըսեն, բայց եթէ նոյն ինքն Ադամայ Փանձոռց գիրքն (Schatzhölle), յորմէ ապա օժանդակուած են Դիլմանէն Քրիստոնիկական Ադամգիրք Արևելից կոչուածն, և Կրեմկեստեան խմբագրութիւնն : Իսկ անոր գրութեան ժամանակը՝ Դ-Ձ դար եղած կը կարծեն՝ Ասորոց բայց ի մասնաւորի Սիմոն Երիցու վկայութեան վերայ հաստատուած : Պուլ. Մէյէր³, ընդհակառակն, կը կարծէ թէ քրիս-

1 *Siehe Der Kampf Adams*, Abhandl. der K. Bay. Akademie der Wissensch. philolog. hist. clas. XV. III.

2. *Siehe Das Christlich. Adambuch des Morgenlandes*. Jahrb der Bibl. Wissensch. 1853. S. 1-44.

3. Abhandlung der K. Bayer. Akademie der philos-philolog. Wissensch. XIV. Bandes. S. 207

տոնէական թուականէն յառաջ և երբայեցերէն գրուած էր այն, և կը կոչուէր Ադամբուք (Adambuch), գիտելով, որ այդ գրութեան յոյն և լատին թարգմանութեանց մէջ իսկ քրիստոնէութեան ուրիշ հետք չկայ, բաց ի Մեսիայի գալստեան մասին եղած յայտնութենէն, որը նոյնպէս հրէական կը համարի Մէյէր: Սակայն ըստ իս, դժուարին է թէ՛ այդ տեղիքը և թէ՛ Ադամայ թաղման ևայլն, վերաբերեալ ուրիշ հատուածները նախաքրիստոսեան հրէական գաղափարաց հետ միաբանել. հետևաբար՝ գէթ յոյն և լատին խմբագրութիւններէն հանած հետևութիւնն հիմնաւոր չէ: Մէյերի կարծեաց մասամբ իւրք համամիտ կ'երևի Ադոլֆ Հառնակ¹, որ հիմնուելով երբայական Թալմուտի մէկ տեղւոյն վերայ, կը յիշէ երբայեցերէն Ադամբուք մի, որուն վրայ իբր թէ յետոյ յօրինուած ըլլան միւս քրիստոնէական խմբագրութիւններն և գնոստիկեան Ադամգրքերն: Այս բանիս ի հաստատութիւն ցոյց կու տայ մեզ Եպիփանի քով (26,8) յիշուած Ἀποκαλύψεις τοῦ Ἀδάμ, Առաքելոց Սահմանադրութեան մէջ (VI, 16 Ἀπόκριφον τοῦ Ἀδάμ, և Գերասիոսեան վճռոց մէջ՝ Liber poenitentiae Adae, այսինքն է Գիրք ապաշխարութեան Ադամայ: Հենր. Գելզերի² կարծիքով՝ թէ Βίος Ἀδάμ, թէ Կղեմենտեան խմբագրութիւնն և թէ Ադամայ Գաւճոնց գիրքն՝ քրիստոնէական մտաց և մատանց արտադրութիւնք են, Եգիպտոսի միայնակեցաց ձեռքով յօրինուած՝ Քրիստոսի թուականին առաջին դարերու մէջ. և թէ անոնց իբրև նախկին ներկայացուցիչներ կը ներկայանան մեզ Պանոդորոս և Անիանոս՝ իրենց այժմ անյայտացած և անուղղակի կերպով մեզ հասած գրուածոց հատակոտորներով: Գերմանացի գիտնականիս կարծիքն մասամբ հիմնաւոր է, ըստ որում Պանոդորոս և Անիանոս են փրկչական թուականին մէջ ծաղկող ժամանակագրաց հնագոյններն, որոնք ճոխագոյն գանձեր գտեր և մատակարարեր են անվաւեր գրութիւններու՝ յետագայ յոյն և ասորի ժամանակագրաց, սակայն ասկից միայն չի հետևիր, որ նոքա իրօք հեղինակած ըլլան յիշեալ գրութիւններն եգիպտական լեզուով. այնու մանաւանդ, որ այդ ազգին ոչ եկեղեցական գրոց և ոչ այլ ընդհանուր գրականութեան մէջ պահուած է երբէք յիշեալ գրութենէն օրինակ մի: Բ. Ադամգրոց մէջ բերուած

1. Gesch. der Altchristl. Litteratur, Erster Theil, 2. Hälfte, Leipzig, 1893, S. 856.

2. Sextus Jul. Africanus und der Byzant. Chronologie, II. Theil, S. 273, Leipzig 1885.

տեղիք, սովորութիւնք, նկարագրականքն աւելի երրայական են՝ քան թէ եզրագծական:

Երկրորդ հարցին, այն է թարգմանութեան նկատմամբ՝ առանձնաբար ըրած համեմատութիւններէն կը տեսնուի, թէ ասորերէնն՝ բոլոր միւս ծանօթ խմբագրութիւններէն հնագոյն է: Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ յունարէնն, զոր Գ. Մէյէր՝ Դ դարէն վերջ ապա լատիներէնի թարգմանուած կը համարի: Այս վերջին տեսութիւնս, լատին թարգմանութեան նկատմամբ, երկուստեք դժուարութեանց կը հանդիպի, որովհետեւ Սինգեղոս և Կեղրենոս անգամ, — ինչպէս ապացուցած է Գելլէր՝ իր յիշեալ գրութեան մէջ, — յունարէն հին թարգմանութիւնը չէին ճանչնար. և անոնց քով մէջ բերուած Ադամգրոց վերաբերեալ տեղիքն իսկ ուղղակի Անիանոսէն և Պանոդորոսէն փոխ առնուած են: Բ. Առ լատինս՝ առաջին անգամ Գելասիոսի քով կը հանդիպինք յիշեալ գրութեան յիշատակութեան, յայտ է թէ լատիներէն լեզուաւ. հետեւաբար և դարուն վերջեր հազիւ թէ թարգմանուած, թող թէ ծանօթացած ըլլար ամենուն լատիններէնն: Իսկ յունարէն հին թարգմանութիւնն Գ-Դ դարերում ծանօթ ըլլալու էր շատերուն, եթէ առաքելական Սահմանադրութեան մէջ յիշուած Ἀπόκριφον τοῦ Ἀδὰμ և Եպիփանու Ἀποκάλυψες τοῦ Ἀδὰμ խնդրոյ նիւթ եղող Ադամգրոց հին թարգմանութեան կամ գէթ Դիշենդորֆէն հրատարակուածին հետ նոյն ըլլալն ապացուցուի: Արաբերէնն՝ Դիլմանի կարծիքով (Ա. գլ. էջ 11.) խմբագրուած է Ե-Ձ դարուն, և ասոր վրայէն եղած է եթովպացերէն ֆրիստոնեական Ադամգիրքն Արևելեայց: Տրուպլ՝ (Ա. գլ. էջ 8) Եւտիքիոսի Տարեգրոշքեանց վկայութեամբ՝ մինչև ԺԱ. դար վար կ'իջեցնէ արաբերէն խմբագրութեան ժամանակը. որով եթովպացերէնն այս ժամանակէս ալ տարիներ վերջ կատարուած պիտի լինի: Այս երկու կարծեաց ևս կան թերու դէմ փաստեր: Բայց Ալուրանի և ուրիշ մահմէտական գրուածոց մէջ Ադամգրոց մասին եղած հնագոյն վկայութիւնքն, զորս Փարիկիոս մէջ կը բերէ իւր յիշեալ երկասիրութեան մէջ, Դիլմանի կարծեաց աւելի կը նպաստեն: Հուսկ ապա հայերէն խմբագրութիւնն, որուն վերայ յիշեալ գիտնականներէն ոչ ոք մինչև այսօր դեռ խօսած կամ գրած է, ըստ իս՝ յունարէն բնագրէն թարգմանուած է անտարակոյս. վասն զի իրարու հետ եղած համեմատութենէն տեսանք յայտնապէս, որ առաջինն՝ թէ՛ ընդհանուր պարութեան և թէ՛ մանրամասն պարագաներու մէջ՝ վերջնոյն կը համաձայնի:

Աղամգրոց նախկին բնագրին և անոր վերայ եղած այլևայլ խըմբագրութեանց մասին քննադատներու կարծիքը չեզոքաբար մէջ բերելէն վերջ, պիտի ջանանք այժմ հայերէն հրատարակութեան ձեռքով փորձել պարզելու անոնց գաղտնիքը: Բայց նախ քան զամենայն կարևոր կը համարիմ հրաւիրել ուշիմ ընթերցողաց ուշագրութիւնը հետևեալ եղելութեան վերայ. այսինքն թէ՛ հայերէն Աղամգրոց վեներտկեան հրատարակութեանն իբրև գլխաւոր բնագիր առնուած է մեր մատենադարանի Ա¹. օրինակն, և ի ստորև իջից ծանօթութեամբք նշանակուած են Բ, և Գ. օրինակաց տարբերութիւններն: Սակայն դիտել կու տանք, որ Ա. օրինակն անյարմար կերպով ընտրուած է իբրև բնագիր. որովհետև ընդարձակ և հոծ յաւելուածներով և յաւաւուսմներով մեծապէս կը տարբերի ոչ միայն միւս երկու օրինակներէն, — որոնց գէթ առաջինն ընդհանրապէս համաձայն կ'ընթանայ յունարէն խմբագրութեան, — այլ նոյն իսկ այս վերջինէն: Լաւ կը լինէր, որ Բ. օրինակն, — որուն յաճախ կը ձայնակցի նաև Գրգն՝ Ա. օրինակէն խոտորած ժամանակ, — գործածուած ըլլար իբրև բնագիր անվաւերականիս հրատարակութեան, որով ոչ միայն հայերէն այս խմբագրութեանս՝ յունարէն բնագրի հետ ունեցած ներդաշնակութիւնն զգալի կերպով դուրս պիտի ցայտէր, այլ նոյն իսկ Ա. օրինակի ձեռքով մեզ ներկայացուած խմբագրութեան՝ Բ. օրինակի ներկայացուցածէն և յոյն բնագրէն ունեցած ահագին տարբերութիւնքն ականերև պիտի տեսնուէին: Սակայն հրատարակչի այս անյաշող ընտրութեամբ հանդերձ՝ ճշմարտութիւնը կը մնայ միշտ ճշմարիտ. և մենք կրնանք ըսել, թէ Ա. օրինակն՝ բնագրոց ուսումնասիրութեան համար գեղեցիկ և շահեկան նորութիւն մ'է. մանաւանդ եթէ անոր մեզ ընծայած ահագին տարբերութիւնները՝ այժմեան յունարենէ տարբեր մի ուրիշ բնագրի արդիւնք համարինք, և կամ հայազգի խմբագրի մի ձեռքով ներմուծուած յաւելուածներ: Այլ, թէ եղած է արդեօք այժմեան յունարենէ տարբեր մի յոյն կամ երբայական բնագիր, որուն վրայէն Ա. օրինակէն ընծայուած հայերէն խմբագրութիւնն եղած ըլլայ կանուխ կամ անագան, թէ ընդհակառակն ասորերէն բնագրին ուղղակի արդիւնք համարելի է այն, և կամ լաւ ևս հայազգւոյ մի ազատ գրչի խմբագրութիւն. ահաւասիկ մէկ մէկէ աւելի աղօտ՝ բայց յոյժ ուշագրաւ կէտեր, զորոնք ի լոյս ածելու հա-

1. Այս օրինակիս, — այն է ժ. Աստուածաշնչի, — մասին պէտք եղած ձեռագրական տեղեկութիւնքը կը գտնէ ընթերցողն յիշեալ հրատարակութեան թիւով:

մար՝ լաւագոյն միջոցն է համեմատել հայերէնն, — ըստ երկուց խմբագրութեանց, — յունարենի հետ: Ար յունանք, թէ այս կերպով նոր ծառայութիւն մ'էս մատուցած կ'ըլլանք Ադամգրոց հին բնագրով գրադող քննասիրաց:

Համեմատութեան առաջին քայլափոխին՝ բան մի, որ զգալի կերպով աչքի կը զարնէ, է հետեւեալ խորագիրն, զոր կը ներկայացընէ մեզ Բ. օրինակն. Պատմոչքիւն վարոչցն Ադամայ և Եւայի նախաստեղծիցն՝ որ յայտնեցաւ հրսեանսն Աստուծոյ ի ձեռն Միքայելի հրեշտակապետին՝ մեծին մարգարէի Մովսիսի, որ զաստուծագիծ տախտակսն ընկալաւ: Խորագրութեանս վերջին մասն՝ բոլորովին անյարմար է իւր ներքեւ պարունակուած գրութեան և սխալական, որովհետեւ կը ներկայանայ մեզ իբրեւ գլուխ մի՝ առանց մարմնոյ. որովհետեւ գրութեանս մէջ ոչ Միքայել հրեշտակապետին ձեռքով Աստուծոյ առ Մովսէս յայտնութեան, և ոչ իսկ Մովսէս անուան յիշատակութեան կը հանդիպինք բնաւ: Սակայն այսպիսի մի անյարմարութիւն, — եթէ եկամուտ յաւելուած ևս լինի, — պէտք է ըստ իս ուղղակի յունարէն ներկայ բնագրին վերագրել. վասն զի իրօք իսկ անկէ յառաջ եկած է: Ահաւասիկ յուն. բնագրի խորագիրն, Α և D ձեռագրոց համեմատ, և ակնարկ մի միայն բաւական է ըսածնուս ստուգութեան համոզուելու համար. Διήγησις καὶ πολιτεία Ἀδὰμ καὶ Εὕας τῶν πρωτοπλάστων, ἀποκαλυφθεῖσα παρὰ Θεοῦ Μωϋσῇ τῷ θεράποντι αὐτοῦ, ὅτε τὰς πλάκας τοῦ νόμου τῆς διαθήκης ἔκ χειρὸς κυρίου ἑδέξατο, διδασκόμενος ὑπὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Արդ, երկու բնագրոց խորագիրներու նոյնութիւնն ակներեւ ըլլալով, կրնանք եզրակացնել, թէ Բ. օրինակի ներկայացուցածն՝ ուղղակի թարգմանութիւն է Α և D ձեռագիրներու ներկայացուցած յոյն բնագրին: Իսկ որովհետեւ Բ. օրինակի ներկայացուցած հայերէն թարգմանութիւնն Թ. դարէն յառաջ կատարուած է, ուրեմն յունարէն այդ բնագրի խորագիրն իսկ յետագոյն գրչի մ'աղաւաղութիւն չի կրնար եղած ըլլալ, ինչպէս կը կարծէ Գ. Մէյէր. այլ կարծուածէն աւելի հին է: Բայց թէ ե՞րբ և ի՞նչպէս եղած է, այս ահա քննութեան կը կարօտի:

Այս նկատմամբ՝ նախ դիտել կու տանք, որ հայերէն Ադամգրոց Ա. օրինակն՝ այնպիսի խորագրով մի կը ներկայանայ մեզ, որ մեծապէս կը տարբերի Բ. օրինակի, այսպէս նաեւ վերը մէջ բերուած յունարէն խորագրէն, և համապատշաճ է իւր ներքեւ պարունակեալ գրութեան. այսինքն է, « Այս Պատմոչքիւն վարոչցն Ադամայ և Ե-

շայի՝ ըզկնի եղանեղոյ նոցա ի դրախտէն փափկոշքեան, որպէս (զոր) անոշանէ երկիր տրումնոշքեան: Խորագրիս առաջին մասն՝ է բուն վերնագիր Աղամգրոց, որ կը համապատասխանէ Տիշէնդորֆի հրատարակութեան 1. համարի Αὐτῇ ἡ δειγνῆσις Ἀδὰμ καὶ Εὕας խօսքերուն, որուն հետ մօտ աղերս և նմանութիւն ունին նոյն իսկ վերը մէջ բերուած եթովպական և լատին խմբագրութեանց տիտղոսներն. իսկ գաւազանաձև փակագծերու մէջ կրկին ենթագծուած խօսքերն՝ ուղղակի գրուածքին սկզբնաւորութեան առաջին տողերը՝ կը կազմէին, և միայն պատահամբ, այսինքն է, ընդօրինակողի ձեռքով՝ իրենց տեղէն խախտուած և խորագրի հետ միացած են: Ուրեմն հայերէն Ա. օրինակի խմբագրութեան խորագրի տարբերութենէն կարող ենք հետեցընել, թէ անոր բնագիրն ևս՝ նախընթաց, այն է՝ Բ. օրինակի ընծայած թարգմանութեան բնագրէն տարբեր ըլլալու էր:

Ես չեմ կարծեր, որ այդ բնագիրն՝ աւելի ասորերէն լեզուով գրուած ըլլար, քան թէ յունարէն մի ուրիշ և այժմեանէն աւելի հին, գուցէ թէ պարունակութեամբ շատ տարբեր գրուածք մի, որ բաղկացած էր երկու անվաւեր գրութիւններէ, որոց վերջինն՝ իրօք կը ներկայացնէր կամ Մովսիսի անուամբ Յայտնութիւն մի, և կամ Փոքր Արարածոց (այն է Λεπτὴ) կամ μικρὰ Γένεσις) կոչուած գրութիւնը: Բայց այժմեան յունարէնի խմբագրողն դուրս թողուցեր է այն մասը, առանց մտածելու սակայն յապաւել նա և խորագրի անոր վերաբերեալ մասը, որով յառաջ եկած է խորագրի և բնագրի մէջ տեղի ներհակութիւնն, և փոխանցեր է նոյնպէս անոր վրայէն եղած հայերէն և այլ թարգմանութեանց մէջ:

Ա. օրինակի ներկայացուցած հայկական խմբագրութեան հեղինակն՝ կամ շնորհիւ տարբեր բնագրի մի, և կամ իւր բնատուր զգօնութեամբը՝ կ'երևի, թէ ոչ միայն անդրադարձեր է յիշեալ ներհակութեան վերայ, այլ մասամբ մի ջանացեր է ուղղել զայն, փոխադրելով ի վերջ գրութեան գրուած յիշատակարանի² մէջ յառա-

1. Իրտել կու տանք, որ խորագրիս կրկին ենթագծուած մասը՝ յունարէն բնագրի մէջ 1. թուահամարի առաջին երկու տողերուն կը համապատասխանէ. այսինքն են Μετὰ τὸ ἐξελθεῖν αὐτοὺς ἐκ τοῦ πικρωδαισίου. Ուստի կամ Մեդիոլանու թիւ 237 ձեռագրի մէջ վրիպական այդ տողերն՝ վերնագրէն անջատուած են և բնագրի հետ միացած, և կամ այն է, թէ հայերէն Ա. օրինակն՝ ընդհակառակն, — բնագրէն դատելով, — խորագրի հետ միացուցեր է: Վերջին կէտն ինձ աւելի հաւանական կ'երևի:

2. Ուր գրուած է այսպէս. « Ո՛վ եղբարք, գիտութիւն լիցի ձեզ, զի Պատմութիւնն Նախնային Հրամանաւ Աստուծոյ Միտել Հրեշտակապետն յայտնեաց Նախնային Միտել »:

ջագոյն յիշուած խորագրի երկրորդ, այսինքն է՝ Մովսիսի յայտնութեան վերաբերեալ մասը:

Այս յիշատակարանս, — եթէ ստուգիւ հայագրի խմբագրի գրչէն ելած է, — ցոյց կու տայ մեզ, թէ Ա. օրինակի ներկայացուցած խմբագրութեան հեղինակին իսկ ծանօթ էր այժմեան յոյն բնագրի տիտղոսն, թէպէտև ոչ այնպէս՝ ինչպէս որ մէջ բերինք, և D ձեռագրաց համաձայն: Իսկ եթէ ուղղակի արդիւնք համարինք յունարէն այն բնագրին՝ զոր թարգմանեց Ա. խմբագրութեան հեղինակն, այն ժամանակ կրնանք ըսել, թէ այժմու յունարէն Διήγησις καὶ πολιτεία, և այլն, տիտղոսն՝ կամ ի սկզբան՝ ի վերջ գրութեանն կը գտնուէր, իբր փոքրիկ վերջաբան կամ ազդ գրչին, և յետոյ ուրեմն փոխադրուած է ի ճակատ գրութեանս. և կամ փոքր Արարածոցի յատուկ խորագիրն է, որ կը կանխէր քան զպատմութիւն նախաստեղծիցն, ինչպէս որ ըսուեցաւ արդէն:

Տիշէնդորֆէն՝ *Βασιλική* Մովսիսի կոչուածն, այսինքն է՝ Պատմութիւն վարուց Ադամայ և Եւայի գրութեան՝ փոքր Արարածոցի հետ ունեցած այսպիսի վաղեմի առնչութեան նկատմամբ, նշանաւոր է նախ Կեդրենոսի (յէջ 3) այս տեղիս. ὡς ἐν λεπτῇ φέρεται γενέσει, τῶν καὶ Μωυσέως εἶναί φασί τινες ἀποκάλυψιν. Բ. Ադամայ և Եւայի պատմութեան վերաբերեալ ամբողջական հատուածներ կան ոչ միայն Եպիփանու ընծայուած փոքր Արարածոց մեկնութեան հայկական թարգմանութեան, այլ նոյն իսկ *Βασιλική* հերձոցածոց գրուածքին մէջ, Գլ. ԼԹ. էջ 287, և այլն: Գ. Վիեննայի կայս. մատենադարանի ուրիշ երկու ձեռագիրներ կը ներկայցնեն մեզ հետեւեալ վերնագիրս. Διήγησις τοῦ μεγάλου θεόπτου Μωϋσέως περὶ τῆς πολιτείας Ἀδάμ καὶ Εὕας τῶν πρωτοπλάστων, ἀποκαλυφθεῖσα, παρὰ Θεοῦ ὅτε τὰς πλάκας τοῦ νόμου ἐδέξατο ἐκ χειρὸς αὐτοῦ, διδασχθεὶς ἀπὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, այսինքն է՝ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՄԵԾԻՆ ՄՈՎՍԷՍԻ, որ երես աս երես ետես զԱստուած, ՎԱՍՆ ԿԵՆԱՅ ԱԴԱՄԱՅ ԵՒ ԵՒԱՅԻ ՆԱԽԱՍՏԵՂԾԻՑ, որ յայտնեցաւ նմա յորժամ ընդունէր ի ձեռաց Աստուծոյ զտախտակս օրինաց՝ ասեալ ի հրեշտակապետէն Միքայելի: Վերնագրիս կարգին հետ՝ բառերն ևս կը տարբերին Տիշէնդորֆի հրատարակութեան խորագրէն, զոր և Փաբրիկիոս¹ Կեդրենոսի և Սինգեղոսի անուամբ՝ իբրև խորագիր փոքր Արարածոցի մէջ բերած է արդէն: Իսկ Գելզեր² սոյն գրու-

1. Codex pseudoepigr. Veter. Test. T. I. p. 850.

2. Sextus Jul, Africanus und die Byzant. Cronogr. 2. Theil, s. 291.

թենէն հետեւեալ կոչումը կ'ընէ καὶ αὐτὸς ὁ ἄγγελος τῷ Μωϋσῃ εἶπεν, և այլն, Պանդորոսէն փոխ առեալ Կեդրենոսի հատընտիր հատուածոց մէջ, որ Ադամայ պատմութեան այժմեան յունարենի մէջ կը պակսի: Ուրեմն ինչպէս նախընթացաբար մէջ բերուած Պատմութեան Ադամայ յոյն խորագրէն՝ այսպէս և վերջինէս յայտնապէս կը տեսնուի, թէ Մովսէս, կամ լաւ ևս անոր անուան տակ ծածկուած հեղինակն եղած է գրիչ՝ ոչ թէ Մովսիսի անուան մակագրուած մեզ անյայտ մի ուրիշ Յայտնոչեան, այլ Պատմութեան վարուց Ադամայ և Եւայի (Αὐτῇ ἡ διήγησις καὶ Εὕας) անվաւեր գրութեան, զոր կրնանք նկատել իբրեւ Փոքր Արարածոցի (Μικρὰ Γένεσις) վրայ կատարուած մասնաւոր մի խմբագրութիւն, յորում յատուկ կերպով բարգաւաճուած է նախաստեղծից կեանքն և մահը: Յատուածուստ եղած յայտնութեամբ գրուած կը համարուի, վասն զի հեղինակին յայտնի էր Հրէից այն ընդհանուր աւանդութիւնն, թէ Մովսէս աստուածային յայտնութենէ ուսեալ՝ գրեց Արարածոց կամ Ծննդոց գիրքը: Միքայէլ հրեշտակապետի գործակցութեամբ եղած կը համարի այն յայտնութիւնը, որովհետեւ անծանօթ հեղինակն՝ երիցս և չորիցս Աստուծոյ կողմէն իբրեւ բանբեր առ Ադամ՝ կ'իջեցնէ զնա յերկնից և կու տայ վերանալ յերկինս, ի Պատմութեան անդ Ադամայ: Նախաստեղծից ապաշխարութեան, մահուան և թաղման գլխաւոր գործերն իսկ՝ Հրէից պաշտպան և բարեխօս այս երկնաւոր իշխանիս ձեռքով կատարել կու տայ: Այս և դեռ ուրիշ բնորոշ պարագաներ յայտնապէս ցոյց կու տան, թէ նա ստուգիւ երբայեցի էր ազգաւ, և թէ իւր գրուածքն ի լեզու երբայեցի գրած էր, որուն վերայ ապա խմբագրուեցան, աւելի կամ պակաս մանրամասնութիւններով, ասորիականն և յունարէն բնագիրքն: Այս վերջնոյս վրայէն եղած ազատ թարգմանութիւն է Հայերէն գէթ Բ. օրինակի խմբագրութիւնն, որուն հետ ունի յաճախակի և մերձաւոր աղերսներ նաեւ Ա. օրինակի ներկայացուցած խմբագրութիւնն, իւր նշանաւոր տարբերութիւններով հանդերձ: Այս կէտերս՝ ևս քան զեւ պիտի պայծառանան անդրադոյն համեմատութեանց ձեռքով:

Հայերէն խմբագրութեան սկիզբը՝ նոյն է, — ըստ երկուց օրինակաց իսկ, — յունարենի հետ, բայց հանդերձ տարբերութեամբք, որոնք եթէ ազատ թարգմանութեան արդիւնք չեն պարզապէս, հարկ է որ այժմու յունարենէ տարբեր բնագրէ մի յառաջ եկած ըլլան: Նոյն երևոյթը կ'ընծայեն նաեւ վերջաբանութիւնքն, աւելի նշանաւոր տարբերութիւններով. այսինքն է՝ ուր յունարէն բնագիրն ունի, թէ

Չայս ասելով հրեշտակն՝ վերացաւ յերկինս, փառաւորելով և ասելով արէլուիա. հայերենի մէջ ընդհակառակն երեք ուրիշ հրեշտակներ ևս կը յիշուին Միքայէլ հրեշտակապետին հետ, երեք արէլուիայք, և երեք սրբասացութիւնք, և այլն:

Երկու բնագրոցս իրարու հետ ունեցած այսպիսի նմանութեան և աննմանութեանց վերայ գաղափար մի տալու համար, կը դնենք հոս դէմ առ դէմ նախ անոնց սկզբնաւորութիւնն և վերջը, ծանօթագրելով մի կողմը յուն. օրինակաց, իսկ միւս կողմը հայերէն Բ. և Գ. օրինակաց տարբերութիւնները, փակագծի մէջ:

ՅՈՒՆ. ԲՆ.

ՀԱՅ. ԲՆ.

1. || Αὕτη ἡ διήγησις Ἀδὰμ καὶ Εὕας¹ ||. Πετὰ τὸ ἐξελθεῖν αὐτοὺς ἐκ² τοῦ παραδείσου. Ἔγνω³ δὲ Ἀδὰμ τὴν Εὕαν, καὶ ἐξῆλθαν πρὸς ἀνατολὴν, καὶ ἔμειναν ἐκεῖ ἕτη δεκαοκτὼ⁴ καὶ μῆνας δύο. Χαὶ ἐν γαστρὶ εἴληφεν ἡ Εὕα, καὶ ἐγέννησεν δύο υἱούς, τὸν Ἀδιάφωρον⁵, τὸν λεγόμενον Κάϊν, καὶ τὸν⁶ Ἀμιλαβές, τὸν καλούμενον Ἀβελ.

«Ձկնի ելանելոյ նոցա ի դրախտէն փափկոշքեան¹, առեալ Ադամ՝ զկիև իշր զԵւայ, և գնաց ի տեղի մի որ էր ի կողմանս արևելից՝ դեմ յանդիման դրախտի, և բնակեալ եղև անդ զամս ութւտասն և զամիսս երկուս: Եւ յետ այսորիկ սերճեցաւ Ադամ յԵւայ կիև իշր, և յղացաւ և ծնաւ երկուս որդիս, զԱնլոյս՝ որ կոչի Կայէն, և զԲարեխորհն՝ որ կոչի Աբէլ »:

1. Փառազանաձև փակագծի մէջ նշանակուածն, ինչպէս կանխաւ ըսինք, նշագոյն խորագիրն ըլալու է. Բ օրինակն չունի այս մասը:

2. Cod. B ունի τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τοῦ παραδ...

3. Cod. AC ունի ἐλαβεν.

4. Cod. B ունի καὶ ἦσαν πενθοῦντες χρόνους λ'.

5. Cod. A ունի Διάφωτον, C, διίφατον, B διάφορον.

6. Cod. C ունի ἀμιλαβέστατον.

1. Այս տողս՝ Ա. օրինակի մէջ խորագրին հետ միացուած է: Բ. օրինակն չունի Ժ-ԺԴ-Ե-Զ, համաձայն յունին: Ենթագծուած բառերն և բացատրութիւններն՝ հայերէն խմբագրութեան յունէն ունեցած տարբերութիւններն են:

ՅՈՒՆ . ԲՆ .

ՀԱՅ . ԲՆ .

Վերջ .

Καὶ ταῦτα εἰπὰν ὁ ἄγγελος¹
ἀπῆλθεν εἰς τὸν οὐρανὸν, δοξάζων
καὶ λέγων· Ἀλληλούϊα. ὧ ἡ δόξα
καὶ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν
αιῶνων. Ἀμήν.

Վերջ .

« Եւ զայս իբրեւ ասաց Միքա-
յիկ հրեշտակապետն ցՍէր, և աս-
ժամայն համբարձաւ յերկինս՝
հաւնդերձ երեք հրեշտակապետօքն,
գոհակարով և փառաւորելով զԱս-
տուած, և երգեիւն զերգս՝ ասելով.
Սըէլուիա, աշկոշիա, աշկոշիա.
սոչրք, սոչրք, սոչրք Տէր զօրու-
րութեանց, և փառք Աստուծոյ
ամենակալին յաւիտեանս յաւի-
տենից » :

Երկու բնագրոցս սկզբնաւորութենէն և վերջաւորութենէն թեւա-
կոխելով ամբողջին՝ նոյն օրինակ նմանութիւններ և աննման տեղեր
կ'երևեն մեզ ընդ ասալ. այսինքն է՝ կան, — յաւելուածի ձևով, — խիտ
առ խիտ տարբերութիւններ հայերենի մէջ (ըստ Ա. օրինակին), որոնք
կը պակսին յունարէն բնագրի մէջ. այսպէս կան փոխադարձաբար
վերջնոյս մէջ՝ զորս չունի հայերէնն : Նշանակենք նախ հայերենի և ասպա
յունարէն բնագրի այսպիսի տարբերութեանց գէթ նշանաւորքը :

Հայերէնն՝ գլխակարգութիւն և թուահամարներ չունենալով, էջե-
րու և տողերու համեմատ պիտի ըլլան կոչումներն :

Յէջ 1 տող 9րդ. Ետես Եռայի տեսիլ. (Բ. օր. չունի). — յէջ 2
տող 2. Եւ ևս ըմպեր զարիշն եղբօր իշրոշմ (Բ. օր. չունի). — 7
տող. իբրեւ շուաշ զայս. — 16. տող. Աստուած... որդոյ քո Արեւի
(Բ և Փ. օրինակներն չունին). — 25 տողին մէջ՝ Արդ յարոշցեալ : —
Յէջ 3 տող 2րդ. Չոր եկաց ևս ի վերայ երկրի (Բ. օր չունի). —
3րդ տողին մէջ. Եւ յետ այսորիկ եղև նմա. — 9րդ տողին մէջ. Յայն-
ժամ... ցԱդամ հայր իշր (Բ. Փ. օր. ունին. Ասէ Սէթ որդիև իշր
ցԱդամ). — 12րդ տողում՝ Եւ անհնարիւք. — 14րդ տողում. Չփափկոշ-
քիշև և զվայելչոշքիշև... Աստուծոյ, և զպեսպես զանազանոշքիշև
պտոյնցն. — 17րդ տողին մէջ. Ո՛վ հայր իմ. — 20րդ տողամիջի՝ ՉՏէր

1. Cod. D ունի և μετὰ ταῦτα ἐλάλησεν Μιχαήλ τῷ Σήθ λέγων. C, ունի
καὶ εἶπεν ὁ ἀρχάγγελος... Σήθ.

Աստուած. — 21րդ տողում՝ Չայնի աղաչանաց ծառայի իշրոյ... և կատարեցե՛ք զխնդրոշմածս իմ. 21-22րդ տողում՝ ի պտղոյ դրախտին կենաց՝ կերակոշր քեզ, զի ձաշակեալ կերիցես (Բ. և Գ. օր. չունին քեզ, զի կերիցես բառերը): — Յէջ 4 տող 3րդ՝ Յաշք հիշանդոշքեան քոշմ պատմեա ինձ, հայր իմ. — 4րդ տողում՝ Լնշր ինձ, որդեակ իմ, հեզոշքեամբ. — 7-8րդ տող՝ ձաշակել և վայելել. — 9-10րդ տող՝ Եշ ասաց ցիս, զի թե ոշտիցեք ի նմանե՛ մահոշ մեռանիցիք. — 13-14րդ տողում՝ Եշ իբրեւ հրեշտակքն հեռացան ի նմանե՛ յայնժամ եկեալ խօսեցաշ ընդ նմա (Բ. օր. ունի՝ պատրեաց զնա՝ փոխ. խօսեցաւին): — Յէջ 5, տող 25-26րդ՝ Եշ յաղագս այսորիկ մեք ամենեքեան մահոշ մեռանիսք (Բ. յօր. չկայ մահոշ): Յէջ 6, տող 5-6՝ Եշ դոշ կերար և յանցեար զպատոշիրանաշն Աստուծոյ (Բ. օր. ունի՝ Քանգի դոշ յորժամ ձգեցեր զձեան քո և աւեր ի պտղոյն և կերար և յանցեար). — 7րդ տողում՝ Յանհնազանդոշքիշն մարդկան. — տող 8-9րդ՝ Այլ լեա. — 20րդ տողում՝ վասն խնդրոշմոյդ այդորիկ. — 28րդ տողին մէջ՝ Տեառն. — 30րդ տողում՝ Հիշանդացեալ. — 31 տողում՝ Ո՛վ Եշայ: — Յէջ 7, տող 2-10՝ Պատասխանի տոշեալ — և ողբային յոյժ՝ հատուածն¹ ամբողջապէս կը պակսի յոյն բնագրի մէջ: Այսպէս նաեւ 11-21րդ տողերու՝ Չնախանձ և զշարոշքիշն — մերձ եկեալ առ նա՝ 10 տող հատուածն: Յէջ 9, 12րդ տողում՝ Քանգի արտաքոյ² կայի յորժամ խօսեցաշ ընդ իս օձն. — 14րդ տողին մէջ՝ Ասե ցիս. Ե՛կ զկնի իմ. — 18-19րդ տողում՝ Եշ իմ ոչ իմանալով զպատրոդական բանս նորա: Յէջ 10, տող 5րդ՝ Ո՛վ ծնունդ շարոշքեան. — 7-8 տողում՝ Իսկ նորա զայս լոշեալ՝ երանեք ի դրախտեկ, և առժամայն. — 14րդ տողին մէջ՝ Հօր ձերոշմ և ասեմ: Յէջ 11, տող 7րդ՝ Եշ զԵշա (Բ. և Գ. օր. չունին). — 19րդ տողում՝ Հօր ձերոշմ Ադամայ. — 21րդ տողին մէջ՝ Եշ կարծես զքեզ թագոշցեալ յամենատես աշաց իմոց: Յէջ 12, տող 5րդ՝ Տեր Աստուած՝ ցհայրն ձեր Ադամ. — տող 22-23՝ Եշ ի մեջ կնոջդ, ի մեջ զաշակի քո: Յէջ 13, տող 7րդ Ողբայար յոյժ և լայար դառնապես. — տող 23-24՝ Յառաջագոյն քան զերանելն իմ ի դրախտեկ կեկաց: — Էջ 14, տող 19րդ Եշ

1. Այս հատուածիս մէջ «վայ ինձ, վայ հաւաք բերան» բացազանչութեան ուամկական ձևն, որ կը պակսի Բ. և Գ. օրինակներուն մէջ, կը թուի լինել հայկական դրչի ծնունդ:

2. Նշանաւոր է այս բացատրութիւնս այնու՝ զի օտար է ի դրոց աւանդութեանէ. վասն զի ըստ դրոց յետ պատրելոյն և պատուիրանազանցութեան՝ արտաքսեցաւ Եւայ և դուռ արտաքոյ դրախտին:

հրամայեաց տալ Ադամայ խոշնկս անոշահոտոշքեան ի դրախտէ ան-
տի. — 23-24 տողում՝ Եկեալ Ադամ առաջի Տեառն, և տէր Աս-
տուած հրամայեաց տալ նմա չորք իրք. — 25րդ տողում՝ Որ եւն այ-
սորիկ: Յէջ 15, տող 2րդ՝ Կարգաւ յաղագս ամենայնի և յաղագս խառ-
դախոշքեան քշնամշոյն. — 8-9րդ տողում՝ Իսկ Եւայ և որդիք իշր-
ական ըստ և որբալ — Եւ Յորժամ լռեցին, զարդեաւ Ադամ ի քնոյ իշր-
մէ. — 11րդ տողին մէջ՝ Տէր իմ. — 18րդ տողին մէջ՝ Յորդոց քոց: —
30րդ տողում՝ Մեղայ քեզ Տէր, մեղայ քեզ մարդասէր (Բ. օր. Մեղայ և
հրեշտակաց քոց). — 32 տող. Մեղայ և սրբոշքեան սրբոց քոց: —
Յէջ 16, տող 11-12՝ Քանզի էին աչք նորա այտոշցեալք ի լալոյն. —
16րդ տողում՝ Տանէին զհոգի նորա... Ադամ մարմնոյն. — 26-27րդ
տողս՝ Եղիայիլ, որ քարգմանի քագաշոր յաշխտենից (Բ. օր. Իշիա-
յիլ): — Յէջ 17 տող 1, քողոշքիշն շն... Ադամայ. — տող 18, Եւ տես քե
նրպէս աղաչեն հրեշտակք ամենայն զՏէր. — տող 9րդ՝ Պատասխանի
ես նմա մայրն իշր՝ ասէ. — տող 16րդ Տէր՝ Ադամայ, որ Աստուածո-
ւս անոխակալ և Տէր... — տող 23, Արքն այնորիկ (Բ. օր. Եթովպա-
ցիք), զոր տեսանես... անկեալք ի վերայ երեսաց իշրեանց: — Յէջ 18,
տող 4-6, Վասն զի ծածկի պայծառութիւն նոցա ի փառաց և ի
պայծառութենէ յերեսաց Հօրն Աստուծոյ (Գ. օր. Հօրն յոշոյ). —
տող 8-9րդ. Յանկարծակի մի ուն ի հրեշտակացն, և առ ժամայն
յարեան հրեշտակք ամենայն որք անկեալ դեհին (Բ. Գ. օր. Կային)
ի վերայ երեսաց իշրեանց առաջի Աստուծոյ. — 16-17րդ տողում.
Եւ յոշաց զնա երիցս անգամ (Բ, Գ օր. երիցս). — տող 19րդ. Իսկ
յետ այնորիկ. — տող 25-26. Յաղագս Ադամայ և ամենայն ծննդոց
իշրոց. — տող 30-31րդ, Զօրհնարանոշքիշն ընդ մարդասիրոշքեան
Աստուծոյ: Յէջ 19, տող 4րդ՝ Վասն Ադամայ (Բ. օր. չունի). — տող
6-7րդ՝ Եւ ժողովեցան ամենեքեան. — տող 8րդ. Հնչեին (Բ, Գ, օր.
չունին). — 13-14րդ տողի՝ Եւ անտի երթեալ Տէրն մօան..., — տող
19րդ. Ծաղկանց դրախտին. — տող 23-24րդ՝ Իսկ Տէր Աստուած
տրտմեալ լինէր յոյժ մարդասիրոշքեանք իշրով. — տող 28րդ՝ Յոր-
ժամ փրկոշքիշն իմ յայտնեացի աշխարհի: — Յէջ 20, տող 8-9րդ.
Յայնժամ առաքեմ զնոսա՝ ի գեհեն հրոյ, և զարհոշրեացին յոյժ. —
11րդ տող. Եւ իբրեւ խօսեցաւ Աստուած զբանս զայս ընդ Ադամայ
(Բ, Գ. օր. ցԱդամ, դարձեալ ասէ). — 15-16րդ տող. Եւ նա եր-
թեալ կատարէ զհրամայեալսն ի Տեառնէ. — 21-22րդ տող. Եւ արարին
հրեշտակապետքն Միքայիլ և Ուրիէլ որպէս հրամայեաց նոցա (Բ. օր.
չունի Միքայիլ և Ռափայիլ). — 24րդ տող. Արեւի արդարոյ. — տող

24րէ՛ Եդիև առաջի Աստուծոյ, և հրամայեաց Աստուծո թերեւ պատուառա-
կալս և պատեղ զմարմինն Հարելի արդարոյ: — Յէջ 21, տող 11-
13րէ. Եւ ստեղծեալ զԱդամ. և հրաման ետ հատանել զերկիրն և քա-
ղեղ զնոսա իմիասինն. — տող 15. Եւ երթեալ հրեշտակացն թերին որ-
պէս հրամայեաց Տէր. — տող 24րէ. Մարմնոյն Ադամայ: — Յէջ 22,
տող 2րէ. Եւ իբրև կատարեաց զայս ամենայն. — 3-4րէ տող. Ոչ ի-
մացեալ եթէ ո՛չր եդաւ մարմինն նորա (Բ. օր. ունի՛ եթէ զի՛նչ եղև
Ադամայ և կամ քե). — ամենեքին ըմբռնալ էին հանդերձ Եւայիս ի
ժամնուն յայնմիկ. — տող 27-29րէ. Խաղաղութեամբ. և զայս ստացեալ՝
ննջեաց: — Յէջ 23, տող 5րէ. Միշտակաւ գալստեան. — տող 10րէ.
Որք իցեն ի վերայ երկրի, և այլն և այլն:

Դիտել կու տանք նախ, որ այս տեղերս ընդհանրապէս հնութեան
հետք կը կրեն իրենց վերայ, ի բաց առեալ մի քանիսը, որոնք նոր
կտակարանի ներշնչութիւնք կ'երևին, և մենք յետոյ առիթ պիտի
ունենանք մատնանիշ ընել նաև անոնց աղբիւրները: Բ. Այդ տեղերն,
ըստ մեծի մասին, Արարածոց գրքին հետ սերտ աղերսներ ցոյց կու
տան. հետևաբար կարելի է իբրև մնացորդներ համարել զանոնք
նախկին և կամ գէթ այժմեան յունարենէն աւելի կատարեալ բնա-
գրի մի: Գ. Ասոնց ձեռքով մարթ է ուղղել այժմեան յոյն բնագրի
այս ինչ կամ այն խանգարմունքը, ինչպէս և հնագունին վերայ ալ
լոյս կը սփռեն:

Նշանակենք այժմ յոյն բնագրի ունեցած առաւելութիւնքը, ո-
րոնք հայերէն խմբագրութեան մէջ կը պակասին:

§ 3, 6-7 տողի ταῦτα ὁ Θεὸς εἶπεν τῷ ἄγγέλῳ αὐτοῦ. — § 5,
1 տողի καὶ θυγατέρας¹λ'. — 10րէ տողի καὶ λέγουσιν αὐτῷ. Τί ἐσ-
τιν πόνος καὶ νόσος, — § 9, 7-9 տողի δι' ἐμὲ ἐν ἡδρώτητι τοῦ
προσώπου — δι' ἐμὲ πάντα ὑπομένεις. — § 10, 8-10 տողի πῶς ἠνοίγη
τὸ στόμα — ὑπετάγης τῇ εἰκόνι τοῦ θεοῦ, — § 12, 5րէ տողի τότε
ἔφυγεν τὸ θηρίον καὶ ἀφῆκεν αὐτὸν πεπληγμένον, καὶ. — § 13, 8-14
տողերու ընդարձակ հասուածն², զոր ունին A, B օրինակները միայն
'Αλλ' ἐπ' ἐσχάτων τῶν καιρῶν — καὶ λατρεύειν θεῷ μόνῳ. — § 14,

1. Cod. B ունի υιοῦς καὶ θυγατέρας ξ. այսինքն է, ուստի և դստերս 60:
Այս նշանաւոր աւանդութիւնս կը գտնուի Մեթոքիստի, Միքայէլ Ասորոյ և ուրիշ
հին ժամանակագրաց քով իսկ:

2. Այս հասուածս յուն. Cod. B միայն ունի: Լատին խմբագրութեան մէջ ա-
ւելի որոշ կերպով Քրիստոսի վերայ դարձուած է, նորանոր պարագաներով: Տես Մէ-
յէր էջ 235-236:

5-7^{τη} *ισοηι* καὶ λέγει πρὸς αὐτὴν — τὸν τρόπον τῆς παραβάσεως ἡμῶν. — § 15, 2-9^{τη} *ισοηι* ἐγένετο ἐν τῷ φυλασσεῖν — τὸ ἑαυτοῦ ἐτήρει *ἐνηαρδάωλ ζωπορωδῶν, γορημὺ βλωγ λρε υγωμοδτ ιερ ορηλοσ κ θο-*
αωνσ, θτ Βουπορωδ ηρωιωθῖν δτλ μοιορ ωροκ λενηωιντωσ σωαων-
ηοιθτωιν ζτω' ὕσσω υγωζωωνοιθρινωιν κω Βηωμοσ γωνδῶωδ ερ, ιωκ
εγερωιν' ιορεν: — § 17, 7-8 *ισοηι* ὥστε φυλάσσειν καὶ ἐσθίειν ἐξ
αὐτοῦ — καλῶς ποιεῖτε, ἀλλὰ... — § 18, 2^{τη} *ισοηι* ὅτι ὡς κτήνη
ἐστέ... κ 11-14 *ισοηι* εἶπον δὲ αὐτῷ ὅτι ὁραῖον ἐστίν — ἀκολουθεῖ
μοι. — § 20, 11 *ισοηι* καὶ ἐστὶν παρ' αὐτῶν τῶν φυτῶν ἐξ ὧν
ἐφαγον. — § 23, 5-6^{τη} *ισοηι* καὶ αἰδέσθην τὸ κράτος σου, δέσπο-
τα, — § 11^{τη} *ισοηι* ἐμνήσθην δὲ κάγω τοῦ ρήματος τοῦ ὄφους. — §
24, 6-11 *ισοηερῖν, γορω ὕωνωοιορ λερωοιφ ἐνηιωιντωδ λρε ιωω-*
ὑοιθ Βουπορωδσ ιωκ Βηωμο' ωρορωδ ηωωωλεβῖρῖν, κ λρε υγωι ἐση δὲ
ἐν καμάτοις πολυρόποις, κ λρε φερζωνωσ ὅτι τὴν ἐντολήν μου οὐκ ἐφύ-
λαξας *ρωωεροιφ.* — § 29, 8-9 *ισοηι* κέλευσον δοθῆναι τῷ Ἀδάμ
δυμιάματα εὐωδίας ἐκ τοῦ παραδείσου.. — § 31, 2-3^{τη} *ισοηι* ἄλλην
δὲ εἶχεν μίαν ἡμέραν τοῦ ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ σώματος. — § 33, *ισοη*
5-6 οὔτε ἰδεῖν τὸ πρόσωπον αὐτῶν. — § 35, 2^{τη} *ισοηι* τί σοι ἐστίν,
κ 3^{τη} *ισοηι* τὰ ἐπιὰ στερεώματα. — § 40, *ισοη* 2^{τη} ἐν τῷ τρίτῳ,
κ 3-4 *ισοηι* τῷ Οὐρίηλ καὶ Ῥαφαήλ,

քար մի, այսինքն է հայերէն կամ լատիներէն խմբագրութիւնը իբրեւ եզր բաղդատութեան առած չէ, որով անոր ուղիղ ենթադրածներն՝ կարող են իրօք սխալ լինել: Օրինակի աղագաւ, § 37, 6 տողի *ἀλέρουσαν* բառը կը համարի ուղղագրելի *γερουσίας*, կամ *ἀλέρουσίαδα*. մինչդեռ Պաշտոնի Տեսչան մէջ (§ 22) իսկ՝ *ἀλέρουσαν* գրուած է, նման § 37, 6 տողի բացատրութեան, այսպէս *παραδίδοται τῷ Μιχαήλ, καὶ βάλλουσιν αὐτόν (εἰς τὴν ἀλέρουσαν λίμνην)*: Սորա հաւասարը ունի և հայն, այսինքն է. « եւ տարաւ զնա ի ծովն անձեռագործ »: Ուստի մենք հայերէնի պէս՝ յոյն օրինակաց դասաւորութիւնն և աւնոնց բնագրոց ծագումն որոշելու համար՝ կարեւոր կը համարինք համեմատութեամբ երկուստեք եղած այլեւայլ օրինակաց, — այսինքն են յու. $AB = \text{հայ. Ա, և յու. } CD = \text{Բ, յու. } ABCD = \text{Ա, Բ. Գ, —}$ նշանակել մնացած բազմաՀոծ տարրերութիւններէն մասն մի:

§ 3, 9 տողի $ABCD$ օր. *περὶ Ἀβελ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν = Բ. օր.* « *ἦσαν ἡγεμεναι ἡγεμεναι* (Գ. օր. *ἡγεμεναι*) *Ἰερὲς* (Գ. *Ἰερὲς*, Ա. օր. *Ἰερὲς*): *Ἰερὲς* ընթերցուածն՝ տարրեր աղբերէ կը յառաջագայի: § 5, տող 5րդ $ABCD$ ունին միօրինակ *ἡ γῆ εἰς τρία μέρη, ἡν Ἀ, Բ, Գ* միաձայն « *Ἰστανδῆνις ἡ ἡ γῆ ἡγεμεναι* » կը գրեն: 6րդ տողի *εἶπεν δὲ Σὴθ ὁ υἱὸς αὐτοῦ· πάτερ Ἀδὰμ* ըստ ABD օրինակաց. C օրինակը չունի *Ἀδὰμ. Բ, Գ* « *Ասէ Սէթ որդին իւր՝ ցԱդամ* » (Ա. օր. *Թայնժամ ասէ Սէթ ցԱդամ հայր իւր*): Հայ. առաջին ընթերցուածն աւելի կը համաձայնի յունին, բայց զանց ըրած են Բ և Գ. օր. բառս *πάτερ.* իսկ Ա. օր. *թէ և անհամաձայն՝* բայց կը ըրացնէ C օրինակէն դուրս թողուած *Ἀδὰμ* անունը: — § 10, տող 4-5, ACD *πάντες οἱ ἁμαρτήσαντες (B* չունի *πάντες)*. Գ « *Ամենայն մեղաւորք* » (Ա. օր. *ամենայն մեղօքս*, Բ. օր. *մեղաշորաց*): § 22, 7րդ տող BD *ἐφοβήθημεν δὲ καὶ ἐκρύβημεν (A, καὶ ὡς ἡκούσαμεν — ἐκρύβημεν (C* չունի) $= Բ, Գ. օր. « *եւ երկեաք յոյժ և թաքեաք* » (Ա. օր. *եկայք յո՞ք քաղցուք*): *Ἰερὲς* ընթերցուածն խանգարուած է. ուստի կամ այն է, *թէ եկայք* բայը՝ երկեաք ուղղագրելի է, և կամ շարունակութիւն ըլլալու է *եկայք* յոյժ նախադասութեան, որով յոյնէն զատ՝ ուրիշ բնագրի մի առաւելութեան նշան: § 17, տող 10, AB *παρὲς ἐνὸς μόνου (D* չունի *ἐνὸς, C* *παρὲς μόνου* *τοῦ ξύλου. Բ. օր.* « *Բայց միայն ի միոյ* » (Ա. օր. $= C$ « *Բայց ի միոյ ծառոյ* »): Ինչպէս C յուն. օրինակի *ξύλος* բառն արդիւնք է երրայական բնագրի, վասն զի դասական յունարէնի մէջ այդ բառն կամ փայտ կը նշանակէ սոսկապէս, և կամ խաշափայտ. այսպէս$

ունի ընդհանրապէս, բայց Ա. օրինակն՝ *μουεγωε*, ցՀայրն լուսն, վասն Ադամայ, և առ քառերով, — որք մասամբ Բ և Գ. օրինակաց մէջ իսկ կը գտուին, — երկուքէն ևս կը խոսորի. և այս խոսորումս չեմ կարծեր որ ըստ ոմանց եղած ըլլայ, այլ արդիւնք հնագոյն բնագրի մի:

§ 39, C օր. Ἐκειτο οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ ἐπὶ τὴν γῆν ἐν τῷ παραδείσῳ, καὶ ἐλυπεῖτο ὁ Σήθ σφόδρα ἐπ' αὐτῷ. *Իսկ D և C Ամբրոսեան օրինակքն ունին իբրեւ շարունակութիւն 38րէ պարբերութեան այսպէս* ἐκεῖθεν πρὸς τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ, καὶ ἐλυπήθη σφόδρα ἀπ' αὐτῷ. Ա, Բ, Գ օր. *միաբան կը գրեն.* « *Իսկ Տէր Աստուած հայեցեալ տեսանէր զմարմինն Ադամայ այնպէս յերկիր անկեալ, տրտմեալ լինէր յոյժ* »: Գիտելու է, որ հայերէնն փոխանակ Սեթայ՝ Աստուծոյ կու տայ տրտմել մարմնոյն վերայ: Այս սխալ հասկացողութիւնս հաւանօրէն յառաջ եկած է յոյն բնագրի վերջին ընթերցուածի անորոշութենէն, ուր Սեթ անունը յիշուած չէ, կամ խանգարմամբ տեղւոյս, և կամ բնագրի տարբերութեան պատճառաւ:

§ 40, 1 տող, Ամբրոսեան օրինակն ունի Μετὰ ταυτὰ εἶπεν ὁ θεὸς τῷ ἀρχαγγέλῳ Μιχαήλ· Στρώσατε συνδόνας, καὶ σκεπάσατε τοῦ Ἀδὰμ τὸ σῶμα. *Իսկ C կը գրէ.* Καὶ τοτὲ ἐλάλησεν τῷ ἀρχαγγέλῳ Μιχαήλ· ἄπελθε εἰς τὸν παράδεισον ἐν τῷ οὐρανῷ τριτῷ καὶ ἔνεγκέ μοι συνδόνας τρεῖς βυσσίνος καὶ συρικᾶς. καὶ εἶπεν ὁ θεὸς τῷ Μιχαήλ τῷ Γαβριήλ τῷ Οὐριήλ καὶ τῷ Ῥαφαήλ σκεπάσατε, և այլն: Հայերէնն՝ վերջնոյս հետ աւելի նմանութիւն ունի, ըստ Բ օրինակին. « *Գործեալ Աստուած ասէ ցհրեշտակապետն Միքայէլ. Երթ յարքայութիւն, որ է յերկինս, և առցես անտի երիս պատտաւակալս ի սպիտակս և ծիրանիս...* Եւ հրամայեաց Աստուած Միքայէլի հրեշտակապետին և Գաբրիելի հրեշտակապետին և Ուրիելի հրեշտակապետին », և այլն: Ա. օրինակն ընդհակառակն չորս տող վերջ կը յիշէ զՈւրիել հրեշտակապետը՝ Միքայէլին հետ, և այն՝ ուրիշ պարագայով մի, որ սակայն չունի Բ օրինակն: Ռատիայեի հրեշտակապետին և երրորդ երկնից յիշատակութիւն չկայ բնաւ հայ. երեք օրինակաց մէջ իսկ. հետեւաբար՝ երկուքն այլ եկամուտ յաւելուածներ են C օրինակին, առ Բ. Կրթ. Գլ. ԺԲ. 2 համարէն փոխ առեալ:

§ 40, 15րէ տող, C օր. εἰς τὸν τόπον ἐν ᾧ εὗρεν τὸν Χοῦν ὁ Θεὸς (...) καὶ ἀπέστειλεν, և այլն. Ամբր. C. 237, εἰς τὸν τόπον, (ἔπου) εὗρεν Χοῦν ὁ Θεὸς, (καὶ ἐπλασεν τὸν Ἀδὰμ, καὶ ἐποίησεν ὄρυ-

Կրնա՞նք մտադրել, թե՞ ինչպե՞ս կ'ազդեցնեն ինչպիսիք այս փոփոխությունները մեր հայրենիքի վրա։
 Երբեք չենք կարողանում պատկերացնել, որ ինչպիսիք մեծ փոփոխություններ կ'առաջանան մեր հայրենիքի վրա, եթե մեր հայրենիքը կ'ազդեցնեն ինչպիսիք մեծ փոփոխություններ։

§ 41, տող 3-4րդ ունի.] Է՛կոն օո՛ւ Դի, քա՛ւ Է՛ս Դի՛ն Գքե-
լԷ՛սի. քա՛լոն տի՛ն ԳնԱստԱսին ԷքԱԳԳԷ՛լլոքա՛ւ օո՛ւ. ԽոԿ Ամբրր. օր Շ ալոս-
աԿէս՝ Դի Է՛կոն օո՛ւ, Դի Դի՛ Է՛լ, քա՛ւ Է՛ս Դի՛ն ԳքելԷ՛սի. քա՛լոն տի՛ն ԳնԱս-
տԱսին ԷքԱԳԳԷ՛լլոքա՛ւ օո՛ւ. Բ օրի՛նաԿն ՀաՄաճալն է վերջնոյս. « Յա-
նալալոյն ասալի քեզ, թէ հող էիր և ի հող դարձցիս. ԽոԿ ալժա՛
աւեալալալն է՛ քեզ զլարութիւնն » (Ա. օր. զգօրոյնիւն իւ՛) : Խո՛
սալալալալն դերալալալն, որ Կը ալալալ միւս յոյն և հալալալն օրի-
նալալալ մէջ, նշալն է, թէ բառս զօրութիւն փոխալալ յարութեալն՝
գրչութեալն վրիալալ մի չէ, ալ տարբերութիւն բնալալի : 5-6րդ տողը
Շ ունի ԳնԱստի՛սա սԷ՛ Էն տի՛ ԷսԿԱտի իմԷրա Էն տի՛ ԳնԱստԱսի մետա՛ քա՛նտոս
ԳնԴրա՛քոս տո՛ Էն տո՛ սքիւրա՛տո՛ս օո՛ւ. Ամբրր. օր. Շ, քա՛նտոս բառէն վերջ՝
ունի ԴԷնոս ԳնԴ... և ալիւն. Ա, Բ, Գ. օրի՛նաԿք՝ ալալալալալալ Էն,
դի ունին միալն հետեալալը. « Եւ ընդ աՄե՛նալն ազգ որդեոյ մարդ-
ալն, որք եւ ի ծննդոյ քոյ » : Սալալն ազգ բառէն Կը տեալալ, թէ
վերջին ընթերցուալին հաՄաճալն էին երբեմն :

§ 42, 1 տող, Ամբրոսեան որինակն Շ ունի էփոնիսեն ծ Թեօճ սփրա-
յիճա Կալ էսփրագիսեն տօ մնիմէօն. իսկ վիեննական Շ օր. Կը գրէ էփո-
նիսեն ծ Թեօճ սփրալիճա տրիցօնօն Կալ, Լ ալլն: Հայերէն օրինակք՝
միարան եռանկիւնի բառով՝ վերջնոյս Կը համաձայնին, այսպէս. « Ա-
րար Տէր Աստուած նշան եռանկիւնի, Լ այնոչ կնքեաց զգերեզման
նոցա »: Սակայն, այնոչ Լ նոցա բառերով՝ վերջիններս ուրիշ հեռա-
ւոր աղերս մ'Լա Կը յայտնեն մեզ:

Այս և որիչ տեղեաց համեմատութեանց սահմանքը ամփոփելով՝ կարեմք եզրակացընել, իբրև ստոյգ եղելութիւն, հետևեալքը. Ա. յու- նարէն ծանօթ օրինակներն՝ հնագոյն բնագրին վերայ այլևայլ ժա- մանակաց մէջ կատարուած երկու կամ աւելի խմբագրութիւններ ըլլալու են, իրարմէ աւելի կամ նուազ շարաքանութեամբ և քա- նակով տարբեր: Բ. A և B օրինակներն՝ ոչ միայն իրենց համառո- թեան, այլ և սխալագրութեան համար նուազ արժէք ունին, քան զC և D օրինակներն, որոնք նոյնպէս ի վերջ գրութեան մեծապէս խանգարուած կ'երևին: Գ. D օրինակն՝ մէկ կողմէն վենետիկեան C

օրինակին, և միւս կողմէն ալ Ամբրոսեան թիւ 237 Շ օրինակին յաճախ կը համաձայնի, որով կրնանք երեքն այլ՝ մի և նոյն խմբագրութեան պատկանող և իրարմէ աւելի կամ պակաս կատարեալ ներկայացուցիչներ համարել: Դ. անաչառ դատելով, այդ օրինակներէն ոչ մէկն չի ներկայացներ մեզ կատարեալ կերպով նախկին բնագիրը: Այս բանս աներկբայելի է, ինչպէս տեսանք, շնորհիւ հայկական խմբագրութեան, և ի յաջորդն լաւագոյն կերպով պիտի հաստատուի՝ լատին խմբագրութեան հետ ունեցած համեմատութեամբք ևս:

Իսկ նկատմամբ հայերէն խմբագրութեան՝ ինչպէս նախ, այսպէս և յետ համեմատութեանցս՝ կարող ենք ըսել, թէ Բ և Գ օրինակներն՝ Ա օրինակէն աւելի համաձայն կ'ընթանան յոյն խմբագրութեան. վասն զի այս վերջինս յաճախ կը զարտուղի, մերթ յապաւելով, մերթ յաւելլով և մերթ փոփոխելով յոյն խմբագրութեան բառերն և բացատրութիւնքը: Սակայն առաջնոց համաձայնութենէն և վերջնոյս զարտուղութենէն աւելի՝ նշանաւոր է այն մեծ և ընդհանուր աղերսն, որով շատ անգամ, ընդհակառակն, հայերէն երեք օրինակներն իրարու ձեռք ձեռքի տուած կը խոտորին յունարենէ. և այս այնպիսի օրինօք, զորս չէ մարթ պարզապէս դիպաց արդիւնք համարել, այլ ենթադրել կու տան կամ մի ուրիշ հնագոյն թարգմանութիւն ևս, որ իբրեւ հիմն ծառայած ըլլայ Ա և Գ օրինակներու խմբագրութեանց, և կամ յունարէնէ տարբեր մի այլ բնագիր, որուն էական ուրուագծերը միայն պահուած են՝ մերթ յունարէն և մերթ հայերէն խմբագրութեանց մէջ: Եւ այս կէտով է, որ իրարմէ հեռացած ժամանակ իսկ՝ նոր և մասնական երանգներով նոյնպէս իրարու այնքան մօտ կը տեսնուին ընդհանուր տեսակէտով:

Յունարէն խմբագրութեան նկատմամբ՝ Բ օրինակն, կարծէք, թէ աւելի հին ըլլալու բնորոշ յայտկութիւն ունել կ'երևցընէ. վասն զի ոչ միայն համեմատութեամբ նուազ են անկէ ունեցած զարտուղութիւններն, այլ վերնագրի մէջ իսկ որոշակի կը յիշուի, թէ թարգմանուած է յԵրուսաղէմ, մինչդեռ Ա օրինակի մէջ խոր լռութիւն պահուած է: Երկրորդ, դիզել կու տանք, որ Բ օրինակն՝ աւելի հին է քան Ա օրինակն. այսինքն է՝ ԺԴրդ դարում գրուած է. իսկ այս՝ ԺԶ-ԺԷրդէն: Երրորդ, Ա օրինակն կը գտնուի Վարդանայ Արևելցոյ հաւաքման մէջ, յորում կան նա և ուրիշ անվաւերական գրուածներ՝ հանդերձ մեկնութիւններով կամ յարասութեամբք: Սակայն մենք ներածութեանս մէջ գրուած ծրագրի համաձայն՝ վերջը կը թողունք

որոշել հայկական թարգմանութեան կամ խմբագրութեան ժամանակին և որպիսութեան վերաբերեալ մերձաւոր սահմանքը. իսկ այստեղ կ'ուզենք կանգ առնուլ լատին խմբագրութեան վերայ, — զոր ներածութեանս մէջ արդէն յիշեցինք, — տեսնելու համար, թէ ի՞նչ աղերսներ ունի հայ և յունարէն խմբագրութեանց հետ, և թէ ի՞նչ չափով կը նպաստէ մեր մինչև ցայժմ պաշտպանած կարծեաց, այն է՝ մի անյայտացած գրութեան բնագրի գոյութեանը:

Կանխաւ ըսինք, թէ մեր ձեռքը հասած Պատմաքիչն Ադաւայ և Եռայի անվաւեր գրութիւնն՝ ի սկզբան այս մեկնակ գիրքը չունէր, այլ մասն կը կազմէր մի այլ գրութեան, որ փոքր Արարածոց կը կոչուէր, և կամ Գիրք Յորելիկից (Βίβλος τῶν Ἰουβηλαίων). բայց յետոյ խմբագրուելով՝ ստացաւ աւելի ընդարձակ ծաւալ և խորագիր: Բաց ի հնագոյն խորագրէս Ἀὐτῇ ἡ διήγησις Ἀδὰμ καὶ Εὕας, որուն կը համաձայնին հայերէնն՝ զոր յիշեցինք, և լատիներէն Vita Adami et Evae: Այժմ գիտել կու տանք, որ, նախ երեք խմբագրութեանց սկզբնաւորութիւնն ևս նոյն է: Μετὰ τὸ ἐξελθεῖν αὐτοὺς ἐκ τοῦ παραδείσου = հայ. « Զինի ելանելոյ նոցա ի դրախտէն » = լատ. Quando expulsi sunt de paradiso. Ինչ ինչ աննշան տարբերութեամբ կը համաձայնին նա և ի վերջաւորութեան. վասն զի երեքին մէջ իսկ Միքայէլ հրեշտակապետն կու տայ Սեթայ՝ մեռելոց թաղման և շաբաթու կամ հանգստեան վերաբերեալ հրահանգները: Այս կերպով ունինք բաւական կռուաններ կարծելու, որ երեքեան ևս յառաջ եկած են մի ուրիշ նախկին բնագրէ: Սակայն ճշմարիտ է և այս, թէ երեքն այլ իրենց խմբագիրներու քմահաճոյից համեմատ՝ կրած են իրենց մէջ նշանաւոր յաւելուածներ և յապաւումներ: Հայերէնի՝ յունարենէն ունեցած այս կարգի տարբերութիւններն՝ արդէն նշանակեցինք, որոցմէ տեսնուեցաւ, թէ հայերենէն աւելի նշանաւոր ներմուծութիւններ կան յունարէն խմբագրութեան մէջ, և թէ երկաքանչիւրն իսկ՝ կատարեալ չեն կրնար համարուիլ նկատմամբ նախկին բնագրին: Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ նորութիւններ կ'ընծայէ մեզ լատիներէնն՝ զոր հրատարակեց Գուլ. Մեյէր՝ Բավիերայի Ակադեմիոյ՝ իմաստ. բանասիրական բաժնին մէջ: Բայց կը կանխեմ ասել, թէ ես այն մի քանի նշանաւոր տեղերովը միայն պիտի զբաղիմ այս տեղ, որոնք իբր թէ, — վերոյիշեալ հրատարակչի քննութեան համեմատ, — խոր հնութեան տիպ ունին, և կարող են համարուիլ իբրև մնացորդք նախկին բնագրին:

Յունարէն և հայերէն խմբագրութեանց՝ Ա—Երդ. պարբերութիւն.

ներու մէջ՝ Վիպաց և դիպաց տեսարաններն՝ այնպէս երագ և կցկտուր կերպով իրարու կը յաջորդեն, որով դժուար է հաւատալ, թէ արեւելեան ոճով գրուած բնագիրն ևս՝ այդպէս եղած լիներ։ Առաջին չորս տողերում, Ադամայ և Նւայի դրախտէն ելնելէն 18 տարի և երկու ամիս վերջ, ուրիշ բան չի պատմուիր, բաց ի ծնանելոյ զԱյէն և զԱբէլ։ Իսկ երկրորդ պարբերութեան մէջ՝ Նւայ տեսիլ կը տեսնէ, որ Այէն սպաննելով իւր եղբայրը՝ կը ծծէ նորա արիւնը մինչև վերջին կաթիլն, և կը փսխէ զայն արտաքս. — Նւայ արթնցնելով իւր ամուսինը՝ կը պատմէ անոր եղելութիւնը, որք ի միասին փութալով ի դաշտ՝ մեռած կը գտնեն զԱբէլ։ Գրէ պարբերութեան մէջ՝ Միքայէլ հրեշտակապետն կը զրկուի Աստուծոյ կողմէն աւետելու տարաբաղդիկ հօրն՝ Սեթայ ծնունդը։ Գրէ պարբերութեան մէջ կը ծնանի Սէթ. և հուսկ Նոէին մէջ՝ Ադամ կը ծնանի 30 ուստերս և նոյնքան դաստերս, և իւր 933 ամեայ հասակին մէջ կ'իյնայ մահուան անկողինը, և առ ինքն կը կոչէ իւր թոռունքը։ Լատին խմբագրութիւնն՝ ընդհակառակն՝ Ա—ԻԲ պարբերութեանց մէջ՝ այնպիսի նորութիւններ կը ներկայացնէ մեզ, որոնք միւսներուն մէջ կը պակսին. այսինքն է՝ կը պատմէ ոճով նախահարց՝ դրախտէն ելնելէն վերջ կրած եօթնօրեայ ահաւոր նօթութիւնն և պարէն հայթհայթելու եղանակը. — Նւայի 37 օր Տիգրիս՝ գետին՝ և Ադամայ 40 օր Յորդանանու մէջ մինչև ցպարանոց թաղուած կենալուն և նոր օրինակ ապաշխարելու նկարագիրն. — Նւայի վերստին խաբուիլը հրեշտակակերպ երեւցող սատանայէն և բերուիլն առ Ադամ ի Յորդանան. — Ադամայ հետ ունեցած երկար խօսակցութիւնն և Աստուծոյ նախաստեղծ պատկերին, այն է՝ մարդոյն երկրպագութիւն շմատուցանելուն համար Սատանայի հետ բացած Միքայէլ հրեշտակապետի պայքարն, և այն պատեհաւ սատանային իւր գահէն ինկնալու պատմութիւնն և նախանձը. — Նւայի անտանելի ցաւով երկանց մէջ գտնուիլն. — Ադամայ առ Աստուած ուղղած աղաչանաց համաձայն՝ հրեշտակաց վայրիջումն և Այէնի ծնունդը։

Դիտելու ենք, որ վերջին կէտովս՝ իբրև օղով կու գան կը միանան լատին խմբագրութեան բոլոր նախընթաց կէտերն՝ յոյն և լա-

1. Գետոցս անուա՞ք՝ չեն գտնուիր Մէյէրի հրատարակած Ադամայ ճգնա՞թիւն գրքին մէջ։ Գէթ առաջինը՝ կարելի է իբրև խանգարում համարել մի ուրիշ անուան, ենթադրելով որ Տիգրիս անունն՝ ծանօթ կրնար ըլլալ Հրէից Դիւր ասորական յորջորջմամբ միայն։ Տես Դան. Գլ. Ժ. 4, ուր հայն ունի «Տիգրիս Դիւր»։

տին խմբագրութեանց առաջին չորս տող պարբերութեան մէջ աւանդածին հետ: Ադամայ՝ Յորդանանու մէջ կրած նորակերպ ապաշխարութեան և անոր յարակից հատուածներուն հին և արևելեան ըլլալն՝ առանց երկրայութեան է. վասն զի գիտենք նախ, որ մինչև Քրիստոսի ժամանակ Յորդանան գետը լուացուելու և ապաշխարելու սովորութիւնն կը պահուէր առ Հրեայս. Բ. վասն զի փոքր ինչ տարբերութեամբ կը գտնուի նոյն իսկ Նիլմանի ձեռքով հրատարակուած Արևելեայց քրիստոնեական Ադամ գրքին մէջ, յէջ 32-33, ինչպէս նաև արարելէն խմբագրութեան և Մինյէի Livre du combat d'Adam հրատարակութեան մէջ, T. 23, p. 310: Գ. նոյնը կը հաստատուի Ուսումնասիրութեանս նիւթ եղող վենետիկեան հրատարակութեան ԺԱ. գլխում եղած անվաւերականի վերջին պարբերութեան (յէջ 311) ձեռքով, յորում համառօտիւ կ'աւանդուին Նախահարց՝ եօթնօրեայ կրած նօթութիւնն և քաշած նեղութիւններն: Հատուածիս վերայ դրուած խորագիրն եղծուած ըլլալով, Ա... մենատառն միայն մնացած է անեղծ, զոր մենք կարող եմք լրացնելով կարգաւ Ադամգիրք: Ուրեմն հատուածս իսկ յայտնի նշան է նախկին բնագրի մի գոյութեան, յորմէ առնուած է և որուն մի մասը կը կազմէր երբեմն:

Լատին խմբագրութեան այս կտորիս մէջ նշանակուած սատանայի անկման աստուածաբանական պատճառն, այն է՝ Աստուծոյ նախաստեղծ պատկերին չուղել երկրպագելն, զորս մենք կրնանք նրբամիտ Սկովտի աստուածաբանական դրութեան իբրև նախագաղափար անուանել, կը գտնուի նոյնպէս Տերտուլիանոսի, Երանոսի, և Աւգոստինոսի քով, և նոյն իսկ քիչ յառաջ յիշուած հայերէն գործի ԺԱ. գլխու՝ առաջին պարբերութեան մէջ:

Լատ. 32րդ պարբերութիւնն, յորում կ'ըսուի, թէ Ադամ՝ զրախտի արևելեան հիւսիսային մասը կը պահպանէր, իսկ Եւայ՝ հարաւային արևմտեան մասը, ըստ էականին սերտ աղերս ունի յուն. խմբագրութեան 15րդ պարբերութեան հետ. բայց այս անգամ վերջնոյս մէջ աւելի ընդարձակ պարագաներ կան. այսինքն է՝ արական տուններն և կենդանիներն՝ Ադամայ ժառանգութեան մասը կը կազմեն, իսկ իգականներն՝ Եւայի: Հայերէն խմբագրութիւնն իսկ՝ լատինի համաձայն չունի այս վերջին տողերս, որով այս անգամ յունարէնն կասկածելի կը դառնայ. այնու մանաւանդ, որ լատինն 7-9րդ պարբերութեան մէջ ընդհակառակն երկրորդ անգամ Ադամայ՝ հար. արևելեան, և Եւայի՝ հիւս. արևմտեան կողմը կու տայ յածիլ և ապաշխարել, սակայն առանց արական և իգական արարածոց պահ-

պանութեան մասին խօսք ընելու : Ուստի լատին խմբագրութեան 32րդ պարբերութիւնն, եթէ խանգարուած չէ, պէտք է, որ յունարէնի յիշեալ տողերն յետոյ ուրեմն ներմուծուած լինին : Սակայն այսպէս կամ այնպէս՝ կրնանք ըսել, թէ Ծննդոցի Գ. գլխու 20 տան վերայ ընդերիւրեալ ըլլան այդ տողերն, ուր կ'ըսուի Եւայի համար, թէ «Նա է մայր ամենայն կենդանեաց» : Միով բանիւ՝ թէ հնագիտական և թէ մեկնաբանական տեսութեամբ՝ հետաքրքրական է յունարէն խմբագրութեան այդ հատուածն :

Լատ. 41-43րդ պարբերութիւնքն, ուր կ'երևի Միքայէլ հրեշտակապետն՝ Սեթայ, և կ'աւետէ որոշակի 5500 տարիէն վերջ Քրիստոսի գալուստն յաշխարհ, ունի արդարեւ իսկական նմանութիւն յունարէնի 13րդ պարբերութեան հետ, ուր կ'աւետարանի Սեթայ՝ մարդկութեան վերականգնումը : Այս հատուածս՝ հայկական խմբագրութեան մէջ կը պակսի, և 5500 ամաց թուարկութեամբն՝ յունին անհամաձայն է. ուրեմն, այն է թէ կամ Ադամգրոց նախկին բնագրէն և կամ՝ նիկոդիմոսեան Աւետարանի ԺԹ. գլխէն առնուած է : Մէյէր՝ առաջին կարծիքն ունի, որով և ջանացեր է պաշտպանել լատին խմբագրութեան հնութիւնը, իւր հրատարակութեան հմտալից ներածութեան մէջ, յէջ 205 : Մենք ցոյց կու տանք, առ այս, հայերէն Ադամգրոց՝ Պատմոչքիւն երանելոյն Ադամայ ի դրախտէն խորագրուած հատուածը, որ Մէյէրի անծանօթ է : Արդ, այս տեղ բոլորովին նոր և շահագրգիռ պարագաներու՝ հետ լծորդուած մէջ կը բերուի լատին խմբագրութեան յիշեալ տեղին. այսինքն է, նախահարք՝ դրախտէն ելնելէն վերջ՝ երբ առաջին անգամ գիշերն խաւարաւ վերայ կը հասնի, նոքա սարսափահար եղած կը տառապին երկիւղէն. բայց արշալուսոյն մօտ սատանան կը մօտենայ Ադամայ և կը խոստանայ լոյս բերել, եթէ երգնու ծառայել իրեն՝ բոլոր ծննդովք : Ադամ՝ լոյսը տեսնելուն պէս կ'երգնու. որուն ապա սատանայ վէմ մի ներկայացընելով կը ստիպէ, որ Ադամ ձեռքը դնելով անոր վերայ նորոգէ իւր երգումը, ապա թէ ոչ՝ դարձեալ խաւար կը բերէ : Ադամ ձեռքը դնելով կ'ըսէ. «Մինչև անծինն՝ ծնանի և մահն՝ մեռանի, մեք և ա-

1. Այսինքն են՝ սատանայի արձանն և հրեշտակի Աստուծոյ ձեռագիրն, որոնք սերտ աղերս ցոյց կու տան լատին խմբագրութեան մէջ միայն պահուած Սեթայ քաբեղէն և կաւեղէն տախտակաց հետ, որոց վերայ կը գրէ սա՝ Ադամայ և Եւայի պատմութիւնը : Առ Ափրիկանոսի և Մ. Խորենացոյ յիշուած արձանականքն՝ եթէ նոյն են սորա հետ, այնուհետև կարելի է Ադամ էն աւելի՛ իբրև Սեթայ պատմութեան հնագոյն գրուածքի մի մնացորդ ընդունել զայն :

մենայն ծնունդք մեր ծառայ եղիցին քեզ » : Եօթն օրէն յետոյ կ'ուզարկուի հրեշտակն Աստուծոյ, որ բերելով ի կողմանէ Աստուծոյ ձեռնագիր մի՝ կու տայ Ադամայ և կը մխիթարէ զնա հետեւեալ խօսքերով, — որ լատին խմբագրութեան մէջ աւանդուած ի գեղեցիկ ընդլայնումն կրնայ համարուիլ, — այսպէս. « Մի երկնչիր Ադամ, թէ խաբեաց զքեզ սատանայ, վասն այն ասաց քեզ, թէ մինչև անծինն՝ ծնանի, զի անծինն ես եմ (այսինքն է Աստուած) զոր ոչ ոք ծնաւ. անմահն՝ իմ աստուածութիւնն, որ ոչ ունի զմահ. վասն այն այսպէս խաբէութեամբ էառ զձեռագիրն ի քէն, զի մնաս(ցես) դու գերի. բայց ոչ թողում զքեզ գերի ի ձեռն սատանայի, զի դու պատկեր իմ ես... : Եւ ի մտանել վեցերորդ դարուն (5500) առաքեցից ի շշտոյ աստուածոշրեան իմոյ՝ զորդի իմ սիրելի, որ եկեալ մարմնակայ ի զաւակ քոչմե, ի սուրբ և ՅԱՆԱՐԱՏ ԿՈՒՍԷՆ, զի նա եղիցի որդի՝ որդոյ քո, և որդին իմ ջնջեսցի զձեռագիր քո, և ազատեսցի զքեզ ի գերոշրեան աստուակայի, և տացի քեզ զառաջին փառսն » :

Այս տեղ դիտել կու տանք նախ, որ անվաւեր գրութեանց վեհեակեան հրատարակութեան, Յաւելուածի մէջ, ՓԱ. զլիսում գետեղուած այս և միւս երեք հատուածներն աշխարհիկ ոճերով թարգմանողն և յարասողն՝ ՓԲ դարուն վերջ ծաղկող Վարդան Այգեկցին եղած կ'երևի, վասն զի յամի Տեառն 1366 գրուած անոր Արար. Մեկնոշրեան օրինակի մի հետեւեալ հարցուպատասխանին մէջ կը խօսուի Ադամայ այս ձեռնագրի մասին, այսպէս. « Եւ ո՞ր է Չեռագիրն Ադամայ. — Պ. Զոր ասաց Աստուած, թէ մի ուտեր. յանձն առ Ադամ չուտել, և թէ ուտէ՝ մեռանի. զայն գրեալ ունիւր սատուակայ, և ասէր ցԱստուած. Դու ասացեր, և ինքն յանձն էառ և չպահեաց, իմ մեղ ի՞նչ է : Զայն ձգմամբ անարատ ձեռացն պատառեաց (Քրիստոս) ի խաչին, ասելով, թէ Ես չմեղայ, ընդէ՞ր ետուր խաչել. ահա դու ես պատճառ » (մեղացն) :

Մի և նոյն մեկնութեան 150 իջում կը գրէ Վարդան. « Ասեն թէ յեկանելն Ադամայ ի դրախտէն՝ զաւուրս եօթն ոչինչ հաշակեաց, անհնարին տրտմութեամբ և սգով ըմբռնեալ, և մահու ակն ունէր, ըստ ասելոյն Տեառն. Մեռանիս, թէ ուտես : Ապա ողորմեալ Աստուծոյ՝ առաքեաց առ նա հրեշտակ և մխիթարեաց, և խոստացաւ առաքել զՄիածին իւր կեցուցանել զնա. և հրամայեաց ուտել ի պտղոյ երկրին և չմեռանել, մինչև ծնցի փոխան որդի իւր զաւակս » :

Վարդանայ նմանութիւնն ակնհերե է, և « ասեն » բացատրու-

թեամբ՝ նա ցոյց կու տայ մի ուրիշ աղբիւր . բայց որովհետեւ գոյնար է, որ նա՝ լատիններէն Ադամգիրքը կարդացած ըլլայ, ուրեմն կը հետեւի, թէ նա կամ հայերէն թարգմանութենէն օգտուած է ուղղակի, և կամ անոր բնագրէն: Սակայն անոր բնագիրն անհամեմատ կերպով աւելի հին ըլլալու էր. վասն զի սատանայի կամ լաւ ևս կերպով աւելի հին ըլլալու էր. վասն զի սատանայի կամ լաւ ևս մարդկային ազգի դատապարտութեան ձեռագրի յիշատակութիւնն՝ շատ հին է, ոչ միայն առ Հրեայս, այլ և քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ: Առաջին գործածողն է Պողոս Առաքեալն, որ առ Ադուս գրած թղթի Բ. 14 գլխում՝ խօսելով Քրիստոսի տնօրինականաց մասին՝ կ'ըսէ. « Եբարձ զձեռագիր մերոյ հակառակոչքեան », այլովքն հանդերձ, որուն ապա հետեւեցան բոլոր սուրբ Հարք իրենց գրուածոց մէջ: Արդ, այս տեղիս եթէ Պաւղոս Առաքելոյ բացատրութեան վերայ յերկրուած չէ, պէտք է որ անկէց աւելի հնագոյն աղբերէ մի յառաջ եկած ըլլայ, որուն նախկին բնագիրն ծանօթ ըլլալու էր նա և հեթանոսաց Առաքելոյն:

Մէջ բերուած տեղւոյն մէջ՝ թէպէտ և Քրիստոսի անուան և Ադամայ մարմնով յարութիւն առնելուն որոշակի յիշատակութիւն չկայ, սակայն մնացած կէտերովը կը համաձայնի յուն. խմբագրութեան 13 և 39րդ պարբերութեանց, և լատին խմբագրութեան 41—43րդ պարբերութեանց մէջ աւանդուածներուն: Երեքեան իսկ ունեցած են, իբրեւ հնագոյն աղբիւր, Արևելեայց Ադամգիրքը: Քրիստոս անունն, որ բացի լատին խմբագրութենէն, Մինյէի յիշեալ հրատարակութեան մէջ ևս (T. 23, էջ 292 կը գտնուի, յետոյ ուրեմն ներմուծուած է. վասն զի յունարէնի հետ՝ հայերէն խմբագրութիւնն ևս չունին դայն: Պէթ լատին խմբագրութեան համար կրնանք ասել, թէ հաւանօրէն նիկոդեմոսեան Աւետարանէն իսկ կարող էր առած ըլլալ այդ յաւելուածն, որուն հետ ունի նոյնպէս ուրիշ աղբրաներ: Հայերէն խմբագրութեան « յանարատ կուսէն » բացատրութիւնն իսկ եկամուտ կը թուի ինձ, գուցէ, թէ աւելի մերձաւոր ժամանակի. յամենայն դէպս՝ ամենայայտնի վկայութիւն մ'է անարատ յղութեան վարդապետութեան, զոր ի վաղուց կը ճանաչէր եկեղեցի Հայաստանեայց: Միով բանիւ մեր ցոյց տուած երկու տեղիքն՝ թէ իրենց մանրամասնութիւններովն և թէ բնական և գեղեցիկ նկարագրութեամբը՝ յոյն և լատին խմբագրութեանց մէջ պարունակուածէն շատ աւելի շահագրգիռ են, վարդապետական տեսակետով. և մասնաւոր լուրջ քննութեան արժանի են սատանայի արձանին, Ադամայ երդման և Աստուծոյ ձեռագրի մանրամասնութիւնքն. այսպէս նաև « ան-

ծիւնն՝ ծնունի, անմահն՝ մեռանի, — պատկեր իմ ես, — ի յոշոյ Ստաւոթոռքեան իմոյ, — եղիցի որդի՝ որդւոյ, — ջնջեացի զձեռագիր, և տացի քեզ զառաջին փառսն » բացատրութիւններն:

Լատ. խմբագրութեան 45-46րդ պարբերութեանց մէջ՝ Միքայէլ Հրեշտակապետին կանխազեկոյց մարգարէութեան համաձայն՝ վեց օրէն ետքը Ադամ կը մեռնի, թողլով իւր որդւոց հետեւեալ կտակը. « Sepelite me contra ortum¹ Dei magnum habitationibus ». Եօթն օր կը խաւարին արեգակն ու լուսինն և աստեղք առ հասարակ, որոնք Քրիստոսի մահուան ժամանակ հանդիպած տիեզերական մեծ յեղափոխութիւնը կը յիշեցնեն մեզ: Յունարէն և հայերէն խմբագրութեանց մէջ, ընդհակառակն, կ'ըսուի ի դիմաց Ադամայ՝ առ Եւայ. « Ծածկեա զիս, և մի՛ զոք քողոշցոշս տեսանել զիս յորդւոց իմոց, մինչև հրեշտակն հրամայեացէ », և այլն, և այլն: Իսկ անոր մահուանէն ետքը կը տեսնէ Եւայ երկնից հաստատութեան վերայ « երկուս արս եթովպեացիս », և Սեթէն կ'իմանայ, թէ անոնք արեգակն և լուսինն են, որոնք խաւարած չեն, այլ « վասն զի ծածկի պայծառութիւն նոցա ի պայծառութենէ հօրն յոշոյ (յու. տօ՛ւ փօ-տօ՛ս տօ՛ւ ծօլօւ)»: Արդ՝ շնայելով որ լատին խմբագրութեան յաջորդ, այն է 47-51րդ պարբերութիւններն, — յորս կը նկարագրուին Ադամայ և Եւայի և Աբելի մահունքն և յուղարկաւորութիւնքն, — շատ աւելի հակիրճ են քան զհայ. և յուն. խմբագրութեանց 31-43րդ համապատասխանող պարբերութիւնքը, սակայն և այնպէս մէջ բերուած տեղին նշանաւոր է. այնու մանաւանդ, որ ասորերէն թարգմանուած Ադամայ կտակին մէջ ևս կը գտնուի, ըստ հրատարակութեան² Ռընանի: Իսկ որովհետև լատինն՝ աւելի հին կը համարուի՝ քան ասորին, հաւանաբար վերջնոյս փոխառութիւն չկարէ լինել առաջնոյն աւանդածն, այլ մի ուրիշ և աւելի հին բնագրի. ուրեմն բաց ի հայերէն խմբագրութենէն՝ լատինի քննութիւնք իսկ՝ կ'երաշխաւորեն մեզ, ընդունել Պատմութեան Ադամայ և Եւայի այժմեան յունարէնէ կամ ասորիէն աւելի հին բնագրի մի գոյութիւնը:

Գրուածքիս հեղինակն էր հաւանօրէն հելլենացած հրեայ մի, որ

1. Այս տեղիս, զոր Գ. Մէյէր անլուծանելի համարած է, կը մեկնուի հայերէն խմբագրութեան, յէջ 21, հետեւեալ բացատրութեամբ. « Ի կողմանս գրախօտին ի տեղւոյն այնմիկ, յորում առեալ էր Աստուած զհօղն, «*տէլէ-ու Վէ-մ*»»: Լատինն՝ կամ խանգարուած է, և կամ իւր նախկին բնագիրը լաւ հասկեցած չէ: Ենթադրուած բառերն յունարէնի մէջ ևս կը պակսին:

2. Journal Asiatique, V serie 2, p. 457.

կ'ապրէր փրկչական թուականի առաջին դարուն մէջ, և քրիստոնեայ համայնքին կը վերաբերէր: Պրած է նա իւր գործը՝ այն ժամանակ Պաղեստինու մէջ սովորաբար գործածական եղող ասորախառն երբայեցե-
րէնով: Թէպէտ և իր գրութիւնը հին երեցնելու համար՝ խոյս տուած է նա, որքան կարելի է, քրիստոնէական արտայայտութիւններ ընելէ, մանաւանդ շանացած իսկ է հին կտակարանի հեղինակաց ոճերով սե-
թեթել իւր լեզուն և գրիչը, սակայն և այնպէս՝ կան այնպիսի գաղափարներ, բառեր և բացատրութիւններ, որոնք, — եթէ ստուգիւ
եկամուտ յաւելուած չեն, — միայն քրիստոնէական ոգւոյ և նոր Կտա-
կարանի ներշնչութիւնք կարեն լինել: Առանց մանրամասնութեանց
իջնելու՝ կարելի է հետեւեալ փաստերով իսկ ապացուցանել մեր ասած-
ները:

Ա. կան սեմական լեզուի և արևելեան գրութեան յատուկ եղող
կրկնութեան այլ և այլ ձևեր, որոնք եթէ միայն հայերէն խմբագրու-
թեանց մէջ հանդիպէինք, գուցէ ըսուէր, թէ հայերէնի յատուկ բա-
ներ են. բայց երբ նոյնը կը տեսնենք նա և յոյն խմբագրութեան
մէջ, որ ըստ հելլենական լեզուի և գործածութեան՝ չպիտի ունենար
այնպիսի ձևեր, բառեր և ասութիւններ, այնուհետև չենք երկրայիր,
ըսել, թէ ուղղակի սեմական բնագրի ազդեցութեան արդիւնք եղած ըլ-
լան: Պործս չի ներեր այսպիսի ձևերու օրինակներ բերել կուտակել այս
տեղ. սակայն յունարէնի ձեռնհաս ընթերցողք ըսածս պիտի հաստատեն:

Բ. փաստը կը կազմէ մեզ՝ գրութեանս մէջ եղած Հրեշտակախո-
սոսքիւնն (angélologie). այսինքն է, ստէպ ստէպ կը յիշուին վեց-
թեան սերովբէք և քերովբէք, հրեշտակք և հրեշտակապետներ,
բայց մասնաւոր կերպով Միքայել, որ ամենուրեք կը պատգամաւո-
րի, կը խօսի, կը գործէ, և կը բարեխօսէ նախաստեղծից համար.
իսկ արդ, մենք Դանիելէն (զլ. Ժ. 13, 21, և զլ. ԺԲ. 1) գիտենք, թէ
Միքայել՝ էր իշխան կամ պաշտպան Հրէից, որ կայր հակառակ իշ-
խանացն Պարսից և Յունաց, և թէ հրեշտակաց գասակարգութեան
որոշ գաղափարն՝ Հրէից մէջ միայն գոյութիւն ունէր, — Դանիելի,
Յովհ. Յայտնութեան և ուրիշ երբայական գրոց վկայութեան հա-
մաձայն, — իսկ միւս ժողովրդոց մէջ մինչև կեղծ Դիոնեսիոս, կամ
լաւ ևս Ե. դարը, դեռ այնպէս տարածուած չէր. ուրեմն կը հետևի,
թէ գրութեանս նախկին հեղինակն իսկ ազգաւ Հրեայ եղած ըլլայ:

Գ. փաստը կ'ընծայէ մեզ եօթն թուի գործածութիւնն: Արդ,
40րդ պարբերութեան մէջ կ'ըսուի այսպէս. « Եւ հրաման ետ Տէր՝
եօթանց սրբոց հրեշտակաց (հայն՝ հրեշտակապետաց) զի բերցեն յար-

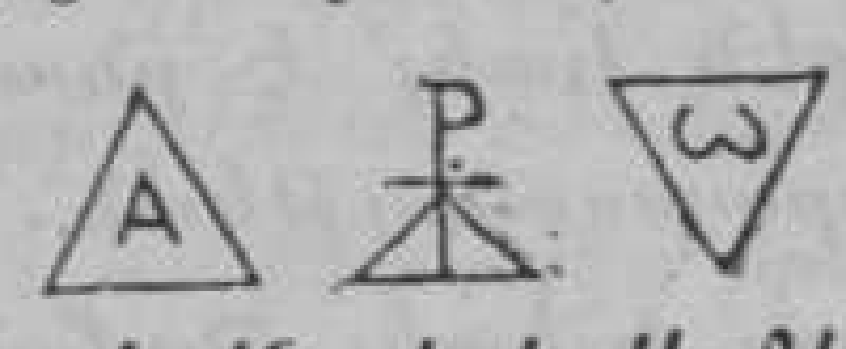
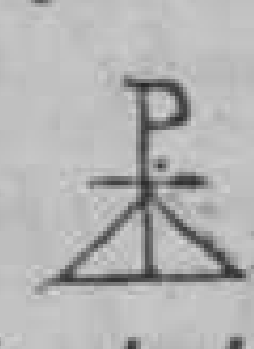
քայութենէ անտի զանուշահոտութիւնս » : Լատին խմբագրութեան մէջ՝ ուրիշ երկու տեղ ևս գործածուած է եօթն թիւն, գիտելով, որ այս թիւս ընդերական էր և նշանակալից Հրէից մէջ, — ինչպէս sex centum առ Հռովմայեցիս, և հազար և մի թիւն առ Հայս, — վասն զի հնագուէն սկսեալ՝ գրեթէ բոլոր սրբագան հեղինակներ գործածած են զայն : Սակայն ասոր նկատմամբ նշանաւոր է, ըստ իս, Յովհ. Յայտնոչքեան, գլ. Գ. 1, հետեւեալ տեղին. « Եւ տեսի հրեշտակս եօթն, որ կային առաջի Աստուծոյ » . և այլուր, թէ « Եկն ոմն յեօթանց անտի սրբոց հրեշտակապետաց » : Տեղեացս երկուստեք նմանութիւնն՝ առանց երկբայութեան է : Ադամայ և Եւայի պատմութեան 38րդ պարբերութեան մէջ՝ կը ժողովին հրեշտակք, ըստ իւրաքանչիւր դասակարգութեան, ոմանք ունելով ի ձեռին ոսկեղէն բուրվառներ, և ոմանք փող և քնար. ուր կը համբառնայ Տէրն փառաց՝ չորս հողմերոց վերայ, և « քերորէք՝ բուռն հարեալ ունին զհողմոց » : Ասոր յար և նմանը կը գտնենք դարձեալ Յայտնոչքեան Ը. գլխու 3-4 տան և է. գլխու 1 տան մէջ : Ուրեմն պէտք է ըսել, թէ այս գրութեանցս մին՝ ծանօթ ըլլալու էր միւսին. իսկ որովհետեւ Յայտնութեան մէջ եօթն եկեղեցեաց համաձայն՝ կը նշանակուին նաև եօթն հրեշտակք՝ իրենց յատուկ պաշտօններով, իսկ Ադամայ պատմութեան մէջ՝ մասնաւոր հիմ մի չկայ եօթն հրեշտակաց կոչումն ընելու, բաց ի Հրէից մէջ տարածուած աւանդութենէն, հետեւաբար՝ այդ տեղերն ևս՝ կամ երբայական բնագրով մի կրնան բացատրուիլ, և կամ Յայտնութեանէն եղած փոխառութեամբ :

Գ. յուն. և հայ. խմբագրութեանց 9րդ և 13րդ պարբերութեանց և լատիներէնի 36րդ պարբերութեան մէջ կը յիշուին մերթ օժոռմն կամ ձէթ ողորմոչքեան = τὸ ἔλαιον τοῦ ἐλέου, և մերթ « ծառն՝ ողորմութեան, յորմէ ելանէ օծումն » = τὸ δένδρον ἐν ᾧ ῥέει τὸ ἔλαιον : Այս օծման կամ իւղոյն ընծայուած է հիւանդութիւններն և ցաւերը մեղմացնելու զօրութիւն մի. իսկ արդ այս տեղիս համաձայն է Մարկոսի 2. գլխու 13 տան և Յակ. Կթղ. թղթի 2. գլխու 14 մէջ աւանդուածին. ուրեմն այս տեղ ևս ոչ միայն երբայական բնագրի հետքն, այլ նոյն իսկ Մարկոսի և Յակոբոս առաքելոց հետ

1. Այս ծառն՝ փայտ ինչոց ևս կոչուած է ուրիշ տեղ. իսկ որովհետեւ այդ ծառէն ելած օծումն, ըստ Գրոց, է իւղն կամ ձէթ հիւանդաց, ապա ուրեմն յիշելն ևս կը համարուի, — ըստ կարծեաց հեղինակի անվաւեր գրութեանս, — ծառն ինչոց : Այս ծառիս վերայ տես Գրք Ենձոյ գլ. 5, 5, 6, 24, 25 : Եպիփ. Յուլիոս. 3-4-5 : Հերշ. I. Փնոստիկ. գլ. ԼԱ. 8 :

ունեցած նմանութիւնն անժխտելի է. և որովհետեւ սոցա աւանդածն Հրէից հնաւանդ սովորութեան վերայ հաստատուած եղելութիւն մ'է, ապա ուրեմն հետեութիւնն յայտնի է:

Ե. Ադամայ և Արելի թաղման արարողութիւնն ևս, յորում կը յիշուին երեք պատառասկայք սպիտակք և ծիրանիք, իշղն օծման, անոշահոտ խնկեկիք և վեմ, որուն վերայ կը հանգչեցնեն Արելի մարմինը՝ դիապատելէն յառաջ, ուղղակի Հրէից արարողութեան վերայ ձեռած է, որ ընդհանուր էր Պաղեստինու մէջ, նոյն իսկ Քրիստոսի ժամանակ: Բաւական է կարդալ Մարկոսի գլ. ԺԶ. 1, 'Աուկասուս գլ. ԻԳ. 53 և 56, և Յոհաննու Աւետարանի գլ. ԺԹ. 40 համարն, ուր կ'ըսուի այսպէս. « Առին զմարմինն Յիսուսի, և պատեցին կտաշովք, խնկովք հանդերձ, որպէս օրէն եր Հրէից պատել »: Յովհաննէս՝ ոչ միայն համաձայն Մատթէոսի յոգնակի կտաշսն կը գրէ, այլ նոյն իսկ Ի. գլխու 7րդ տան և ԺԱ. գլխու 44րդ տան մէջ կը ցուցնէ անուղղակի, թէ այդ կտաշներն՝ թուով երեք էին. մին՝ կը պատէր ոտքերն և իրանը՝ կապանօք. երկրորդն՝ ձեռքերը՝ երկուսն ալ օք. իսկ երրորդն՝ երեսը՝ վարչամակապատօք: Իսկ որովհետեւ այս տեղ ևս նմանութիւնն ակնեւ է, ուրեմն:

Զ. Ադամայ կենսագրութեան 42րդ պարբերութեան մէջ կ'աւանդուի թէ, — յետ թաղման Ադամայ, — « Արար Տէր Աստուած նշան եռանկիւնի (= τριγώνον σφραγίδα) և կնքեաց զգերեզմանս նոցա »: Արդ, Մատթէոսէն գլ. ԻԷ. 66 գիտենք, թէ Հրեայք Յիսուսի գերեզմանը կնքեցին, թէպէտ և յայտնի չէ, թէ կնքելու սովորութիւնն առ Հրեայս ընդհանուր էր, և թէ եռանկիւնի նշանով կը կնքէին: Սրբազան հնախօսութեան մէջ՝ այդ նշանը կը ներկայացնէ մեզ մերթ զմերթ հուրհուրդն ամենասուրբ Երրորդութեան, և մերթ զմերթ զՓրկիչն աշխարհի: Մինչև այսօր Ավրիկէի և Խաալիոյ մէջ գտնուածներէն եօթն միայն ծանօթ են մեզ, որոցմէ ոմանց վերայ յունարէն Ρ, ոմանց Α, և ոմանց այլ Ω մենատառերն դրոշմուած են. իսկ այլք՝ առանց մենատառի: Առաջիններն,   անտարակոյս, քրիստոնէական ժամանակաց կը վերաբերին. իսկ վերջիններն՝ յայտնի չէ, թէ արդեօք հրէական են, թէ եգիպտական: Մեզ հաւանական կ'երևի, թէ այդ նշանն, ինչպէս նաև. Ես եմ որ եմ (= եգիպտ. Նոքր փոքր Նոքր) բացատրութիւնն Եգիպտացւոցմէ առին Երրայեցիք, և կը գործածէին իրենց սրբազան արարողութեանց մէջ, իբրև նշանակ անսահ-

1. Martigny, Dictionnaire des antiquités chrétiennes, Paris, 1877, p. 766.

ման և յաւիտեանական էութեան, որուն կու տային իրարմէ տարբեր երեք անուններ, նկատելով զայն իբրեւ երբեակ միութիւն, ի դէմս որոյ կ'երգէին երեք Անկոռիայք, և երիցս Սոշրք, սոշրք, սոշրք՝ Տէր զօրոշքեանց: Անվաւեր գրութեանս վերջ՝ Միքայէլ հրեշտակապետի ձեռքով առ Սէթ տրուած այս պատգամս իսկ. « Այսպէս թաղեսցես զամենայն մարդ վախճանեալ, մինչև յօր միւսանգամ գալստեանն և յաւրութեան, և այսպէս եղեալ զօրէնս » բացատրութիւնն՝ վերստին կը հաստատէ մեր կարծիքը. ապա ուրեմն:

Է. դիտել կու տանք, որ գրութեանս 49րդ թուահամարն, ուր ի դիմաց Միքայէլ հրեշտակապետին կ'ըսէ Եւայ իւր որդւոց, թէ Աստուած իր դատաստանը ցոյց տուաւ առաջին անգամ մեղապարտ մարդկութեան՝ չրհեղեղաւ, իսկ երկրորդ անգամ պիտի ցուցնէ հրով, ըստ իմաստին՝ յար և նման է Պետրոսի Կթղ. Բ. թղթի Գ. գլխու 6րդ և 7րդ համարներում աւանդածին. հետեւաբար այս երկու գրուածներէն որն ևս համարինք սկզբնագիր, կը հետեւի, որ երբայեցերէն լեզուով գրուած էր այն:

Ը. յուն. խմբագրութեան 29րդ և 33րդ թուահամարներում՝ երկիցս կը հանդիպինք յատուկ անուանս 'Ιαήλ, զոր հայերէն օրինակք, — ինչպէս տեսանք, — իրարմէ տարբեր ձևով կը գրեն. այսինքն է, առաջին տեղւոյն մէջ՝ Ա. օրինակն ունի. Ա'յիլ, Ա'յիլ, և Բ. օրինակն Խաիլ. իսկ երկրորդ տեղում՝ իրարու մերձաւոր ձևով կը գրուի ըստ Ա. օրինակին՝ Եղիայիլ, իսկ ըստ Բ. օրինակին՝ Իլիաիլ: Երկուքն այլ միաձայն կը թարգմանեն զայն՝ Տէր քաղաւոր յաշիտեկից: Լատին խմբագրութիւնն ունի՝ Dominus.

Այս անունս, ըստ կարծեաց Հենր. Հիլգէնֆէլդի, կազմուած է անտարակոյս երբայեցերէն 'Ια = ἰα' = ἡλ = ἡλ' = ἡλ' = ἡλ' = ἡλ' = ἡλ', և է միայն երբայական անուն Աստուծոյ, և կը հնչուի Խահ(վել) Աստուած: Հայերէն Խաիլ՝ է բնականապէս ըստ յունարէն, և ոչ թէ երբայական արտասանութեան. իսկ Այիլ՝ կրճատումն է առաջնոյն: Յամենայն դէպս Իլիաիլ հնչման մէջ կայ Դ, յորմէ իբրեւ յատուկ անուն արտագրուած է 'Ιαήλ: Իլիաիլ ձևն՝ է մերձաւոր տառադարձութիւն երբայեցերէն և յունարէն հին ձևին Ελαϊλ = Եղիայիլ: Ուրեմն եթէ յունարէն խմբագրութիւնն՝ երբայեցերէնէ փոխ առած է 'Ιαήλ անունն, ինչպէս Բ. օրինակն ալ՝ յունարէնէ, կը հետեւի, որ յունարէն խմբագրութիւնն՝ ճանչցած է երբեմն երբայական բնագիրը:

Այսպիսի մի բնագրի գոյութիւնը ներքին փաստերով հաստա-

տելէն վերջ, տեսնենք այժմ, — արտաքինոց վկայութեամբ, — անոր որպիսութիւնն և աղերսը՝ Աստի ի ծննդոցս 'Αδάμ καὶ Εὕας, այն է՝ Պատմաբանական վարդապետական և Երանայ, կամ մի ուրիշ գրութեան հետ։ Առ այս նշանաւոր է Սինգերսոնի յոյն ժամանակագրի հետեւեալ տեղին. 'Αναγκαίως προήχθη καὶ περὶ τούτου δηλῶσαι ἐν μέρει ὅσα καὶ ἄλλοις ἱστορικοῖς Ἰουδαϊκὰς ἀρχαιολογίας καὶ Χριστιανικὰς ἱστορίας γράψασι περὶ τούτου εἴρηται ἐκ τῆς Λεπτοῦς Γενέσεως καὶ τοῦ λεγομένου Βίου 'Αδάμ, εἰ καὶ μὴ κύρια εἶναι δοκεῖ, ὥς ἂν μὴ εἰς ἀποπτέρας δόξας ἐκπέσοιεν οἱ ταῦτα συζητοῦντες· κεῖται γοῦν ἐν τῷ λεγομένῳ Βίῳ 'Αδάμ ὁ τῶν ἡμερῶν ἀριθμὸς... Այս խօսքերէս վերջը թուարկէ ժամանակագիրս զայն ամենայն, որ Յօդոյն մինչև 93րդ օրերուն մէջ հանդիպած էր, ըստ արարչագործութեան. յետ այնուրիկ կը կենէ իւր փոխառութիւնները, — ի հարկէ ոչ այն չափով՝ զորս գտած էր իւր յիշատակաց աղբիւրին մէջ, այլ այնպէս՝ ինչ որ յարմար գտնէր իւր Ժամանակագրութեան, — հետեւեալ գիտողութեամբ. Ταῦτα ἐκ τοῦ Βίου λεγομένου 'Αδάμ φιλομαθείας χάριν ἐν συντόμῳ ἐστοιχειώσαμεν.

Սինգեղոսի ըրած փոխառութեանց բովանդակութենէն կը տեսնուի, թէ անոր աղբիւրն՝ Մովսիսին ընծայուած տեսլեան, այն է Διήγησις περὶ τῆς πολιτείας Ἀδὰμ καὶ Εὐαξին հետ, զոր այսօր ունինք ի ձեռին, բոլորովին նոյն չէր, այլ շատ աւելի ընդարձակ և մանրապատում։ Սակայն գլխաւոր դժուարութիւնն այստեղ է, արդե՞ք այդ ընդարձակ գրութիւնն՝ մի՞ միայն, թէ, ընդհակառակն, երկու աղբիւրներէ կը բաղկանար. այսինքն է՝ Δέπτη Γένεσις = Փոքր Արարածոց, և Βίος Ἀδὰμ = Պատմութիւն Ադամայ՝ մի միայն գրութիւն էր՝ տարբեր անուանակոչութեամբ, թէ իսկապէս երկու։ Քննադատներէն շատերն՝ յոյն ժամանակագրի այս խօսքերս. Εἰ καὶ μὴ κύρια εἶναι δοκεῖ, երկաքանչիւրին համար ևս եղած կը համարին. և կ'ըսեն, թէ Սինգեղոս՝ իւր վերը յիշած երկու աղբիւրէն ևս օժանդակուած է, դիտելով, որ իւր այդ երկու գրութիւնքն ևս իսկապէս իրարմէ կը տարբերէին։ Իսկ Հեռման Ռեռնշի՝ կարծիքով՝ եթէ Սինգեղոս ստուգիւ իրարմէ տարբեր երկու աղբիւրներ հասկցած ըլլար, այն ժամանակ նա զանոնք քերականօրէն յոգնակի չէզոք ձևով չպիտի ձուլէր ի մի, և չյաւելոյր եզական ծօռքէ, այլ, ընդհակառակն, յամենայն դէպս անոնց զանազանութիւնը ցուցնելու համար, պիտի գործածէր յոգնակերպ

1. **Shu** Das Buch der Jubiläen oder di Kleine Genesis, S. 475–47.

1. *Shu* Das Buch der Jubiläen oder di Kleine Genesis, S. 475–47.

δοκοῦσιν. Այս և ուրիշ լեզուական փաստերով հաստատած է, ուրեմն, թէ գրուածոցս առաջինն՝ վերջնոյս հետ նոյն էր երբեմն, և թէ Սինգեղոս՝ աւելի առաջինէն, քան թէ Βίος τοῦ Ἀδὰμ կոչուածէն օգտուած է, որ կը կազմէր Ἀέπτη Γένεσιςի երկրորդ մասը:

Մանսիի քով պահուած գելասիոսեան վճռոց ձեռագիր մի խորագրուած է. Liber qui appellatur ADAE LEPTO GENESEOS. այսինքն ըսել կ'ուզէ. Liber qui appellatur Adami sive Leptogeneseos (Փիրք որ կոչի Ադամայ կամ Փոքր Արարածոց): Ուրեմն, կը հետևի ըստ վկայութեան գելասեան վճռոց, թէ ստուգիւ մի և նոյն գրութիւնը սովոր էին հինք Պատմութիւն կամ Վարք Ադամայ անուանել, և երբեմն այլ Փոքր Արարածոց:

Նոյնը կը հաստատուի երրայական յետին ժամանակի մատենագրութեան վկայութեամբ, զոր 'Իսկտոր Յելինեկ' իւր Բէթ-հա-Միդրաշ (Beth-ha-Midrash II. S. VII. Anm. 3) հրատարակութեան մէջ բերած է, Սինգեղոսէն յիշուած գրութեան, այսինքն է, Փոքր Արարածոցի այն մասն, որ կը խօսի Ադամայ վերայ, Պատմութիւն վարոց Ադամայ կոչուած է, և հնոց քով այսպէս **ספר אדם הראשון**¹ ձանչցուած:

'Իարձեալ, Կտակ Նախաստեղծից (Testamentum Protoplastorum) անուամբ 2. դարուն վերջը գրուած անկանոն գրութիւն մի, կ'աւանդէ, թէ Ադամ իւր ստեղծմանէն 40 օր վերջ եկած ըլլայ ի 'Իրախտն: Արդ, այս կը գտնուի Փոքր Արարածոցի մէջ. հետևաբար, այն գրուածն ևս կարող էր նոյն ըլլալ կամ ասոր և կամ Պատմութեան վարոց Ադամայ հետ, ուր այսօր իսկ կը կարդանք մի և նոյն տեղեկութիւնը Ադամայ դրախտը դրուելու մասին: Սոյնը կ'աւանդէ ըստ Փարրիկիոսի՝ նաև Անաստաս Սինայեցին, այսպէս. Unde Hebraei ex libro qui non est redactus in canonem, qui quidem dicitur *Testamentum Protoplastorum*, dicunt quadragesima die ingressum esse Adam in paradysum, sicut etiam videtur quidam historico Chronographo Pyrrhoni et quibusdam expositoribus. Գլխաւ² ևս սոյն տեղեկութիւնը՝ Պիւռոնի կը վերագրէ: Ուրեմն, բոլոր այս վկայութիւններս ուշի ուշով ի նկատի առնելով, այլ ևս չենք վարանիր եզրակացնել, Ա. թէ երրայական նախկին բնագիրն՝ ընդարձակ գրութիւն մ'էր՝ երկու մասէ բաղկացած: Առաջնոյն

1. Zunz, Die gottesdienstl. Vorträge der Juden, S. 128; J. Fürst, im Lbl. des Orients 1848, 589.

2. Ann. I. p. 156 et sq.

մէջ կը խօսուէր ընդհանուր աշխարհագործութեան կամ վեցօրեայ արարչութեան գործոց վերայ, բայց շատ տարբեր մանրամասնութիւններով, քան որ ինչ ի գիրս Մենդոց. մանաւանդ թէ յաճախ սորա լռածը կամ լոկ ակնարկածը՝ նա Հրէից մէջ շրջող հինաւորաց նութութիւններով կը մեկնէր և կը լրացնէր: Այս պատճառաւ իսկ կոչուեցաւ յարեւելեայց՝ մերթ Գիրք Յոթելիկից, և մերթ Փոքր Արարածոց: Իսկ երկրորդ մասն՝ որուն մէջ ընդարձակարար և վիպասանօրէն կը խօսուէր Ադամայ կամ նախաստեղծից վերայ՝ կոչուեցաւ Պատմութիւն կամ Վարք Ադամայ: Բ. Այս գրուածքս ծանօթ էր արեւելեայց, մինչև Զ. դար փրկչական թուականին, որուն իբրև նշանաւոր գրուածքի վերայ եղան յաջորդարար Հրէից, Գնոստիկեանց, Մանիքեցւոց և քրիստոնէից ձեռքով ուրիշ բազմաթիւ խմբագրութիւններ, ըստ ընտրութեան այլեայլ նիւթոց: Այս պատճառաւ իսկ յառաջ եկան դեռ ուրիշ յորջորջումներ. օրինակի աղագաւ, Ապաշխարութիւն Ադամայ, Գանձ Ադամայ, Կտակ նախաստեղծից, Մահ Ադամայ, Տեսիլ կամ Յայտնութիւն Ադամայ, և այլն և այլն: Գ. Այս տեսութեամբս՝ կրնանք ըսել, թէ այսօր հրատարակութեամբ ծանօթացած Ադամցոց բոլոր խմբագրութիւններն ևս՝ քրիստոնեայ գրիչներու արդիւնք են, և թէ իրաւամբ Աւդ. Գիլման Արեւելից քրիստոնեական Ադամգիրք անուանած է զայն: Դ. Այդ խմբագրութիւններէն ոչ միոյն համար կրնանք ըսել, թէ ըլլայ հաւատարիմ և կատարեալ ներկայացուցիչ երբայական նախկին բնագրին: Ե. Ա. դամգիրքն՝ երբէք կանոնական ընդունուած չէ՝ ոչ Հրէից Ժողովարանէն և ոչ իսկ քրիստոնէական Եկեղեցիէն. սակայն և այնպէս՝ աւոր ազդեցութիւնն՝ խիստ մեծ եղած է նախկին դարերում. բայց քրիստոնեաներէն աւելի՝ Հրէից, հերետիկոսաց և մահմէտականաց վերայ: Այս ազդեցութիւնս ակներև կը տեսնուի նոյն իսկ փրկչական թուականին Ա. և Բ. դարերում յօրինուած անվաւեր Յայտնութիւններէն և Տեսիլներէն, ինչպէս և Աւերանի մէջ: Նոր կտակարանի՝ այս ինչ կամ այն գրութեան հետ ունեցած նմանութիւններն, զորս ցոյց տուինք, չեմ կրնար հաստատել, թէ ուղղակի անկէ փոխ առնուած ըլլան. սակայն մերժելու համար այլ փաստեր չունիմ, քանի որ երբայական բնագրին չէ ի միջի:

Զ. Հայերէն խմբագրութիւնն՝ ամենէն աւելի յունարէնի հետ նմանութիւն ունի. բայց որովհետև այս վերջինս, — ինչպէս ըսինք, — կը տարբերէր Փոքր Արարածոցէն և Վարք Ադամայ կոչուածէն. ուրեմն այժմեան Հայերէն Պատմութիւն վարդ Ադամայ և Եշայի նախա-

ստեղծիցն, ինչպէս և Διήγησις, և այլն, չէ կարող երբայական բնա-
գրին հետ նոյն լինել. սակայն և այնպէս Սարկաւագ վարդապետի
ցանկի մէջ յիշուած Ադամգիրքն, որոյ անունն՝ մեր ձեռքը հասա-
ծէն տարբեր կը հնչէ, իւր քանակովն և այլ հանգամանօք Սինգե-
ղոսի վերը յիշած երկամասն բնագրին հետ նոյն ըլալու էր, և կամ
անկէց հայերէնի փոխադրուած. թէպէտ և չեմ կրնար ըսել, որ Ու-
սումնասիրութեանս Ա. գլխում յիշատակած Ադամայ և անոր որդ-
ւոց վերաբերեալ հատուածներն՝ այն թարգմանութենէն ուղղակի ե-
կած ըլլան:

Վենետիկեան հրատարակութեան մէջ, յէջ 24, ՄԱՀ ԱԴԱՄԱՅ
խորագրի ներքեւ երկու էջերէ բաղկացած հատուածն, որուն սկիզբը
կը կազմեն թարգմանչի ձեռքով յետոյ ուրեմն իբրեւ ծանուցումն
դրուած չորս տողերն, անտարակոյս յունարէնէ թարգմանուած է.
վասն զի գայս կ'ակնարկեն հետեւեալ խօսքերն « Ի պատմութեան
Յունաց մնացորդաց գտեալ »: Ինչ յայտնի չէ Պատմոչրիշն Մնա-
ցորդաց, այն է, Ἱστορία τῶν παραλειπομένων, այսպիսի յունարէն
գրուածք մի. բայց կարծեմ, թէ այդու հասկնալի են այն հատուկը-
տուր հատուածներն, որոնք պահուած էին յոյն խաւանակագրոչքեանց
կամ Հաշարոշմներու մէջ: Այս բանս՝ հայկական թարգմանութենէն
իսկ յայտնի կը տեսնուի. զի անոր մեզ ներկայացուցածն՝ ոչ այլ
ինչ է, բայց եթէ ամփոփումն հատընտիր մասանց Յայտնոչքեան Ա-
դամայ կոչուած գրուածքէն, որ Բ. դարում կամ Գնոստիկեանի մի
ձեռքով խմբագրուած էր, և կամ պարզապէս յունարէնի թարգմա-
նուած: Գրուածքէս հատուածներ կան Մեթոդիոսի Պատարացւոյ և
Եւտիքիոսի Աղեքսանդրացւոյ քով: Ասորի ժամանակագիրներէն Ա-
բուլֆարաճ և Միքայէլ իսկ՝ Մեթոդիոսի անուամբ անկէց հատուած-
ներ մէջ կը բերեն, որոնք նմանութիւն ունին հայերէնի հետ, բայց ըստ
ամենայնի նոյն չեն: Հետեւաբար, կամ Մեթոդիոսի ընծայուած՝ Յա-
ղագս կատարածի աշխարհի և Նեքիւն գրութիւնն ամբողջութեամբ մեզ
հասած չէ, և կամ հայերէնի մէջ յետոյ ուրիշ յաւելուածներ և փո-
փոխութիւններ ևս մուտ գտած են:

Հայերէն պատառիկս՝ ժամանակագրական կամ պատմական նո-
րութիւն մի չի պարունակեր. սակայն հետեւեալ անուանքս՝ Կայնան,
Եմա և Եսրերա, որք կը յիշուին իբրեւ դասերք Ադամայ, նոյն այդ
ձևով չեն գտնուիր վերոյիշեալ հեղինակաց քով: Առաջինն՝ հաւան-
օրէն նոյն ըլլալու էր, ըստ նախկին ձևին, Մեթոդիոսի քով յի-

շատակուած Կարմանայի¹ հետ, զոր Արուժարած² Կլիմա կը գրէ՝ համառօտելով. իսկ առ Միք. Ասորւոյ՝ Կոշիլւա: Փոքր Արարածոցի մէջ, ընդհակառակն, Աշան կը կոչուի: Եպիփանու Կիպրացւոյ ընծայւած գրութեան հայերէն խմբագրութեան² մի մէջ, Կայենոշի թարգմանուած է, նախագրութեամբ անծանօթ բառիս՝ աշոշտ³: Հաւանօրէն անուանս նախկին արմատն՝ աւելի Կաշ կամ Կայ, քան թէ Կոշ և Կլի ըլլալու էր: Եման՝ ըլլալու է կրճատումն Աշանայ՝ քեռ Կայենի, և կամ Ասոշամայ, զոր կը յիշատակեն Կեդրենոս և Սինգեղոս, իբրեւ քոյր Սեթայ և ամուսին: Եսքեր՝ նոր ուղղագրութիւն մ'է Ասքերա հնագոյն ձևին, զոր կը յիշէ Միքայէլ Ասորի, իբրեւ դուստր Նոյի, հետեւեալ ակնարկութեամբ, այսինքն թէ, ասկէ կը ծագէր տիկինն Սարայ:

Հետաքրքրական է 25րդ իջի առաջին պարբերութեան մէջ Նւայի և Սեթայ երազն՝ Ագամայ մասին, լուսեղէն տաճարի և երեք երիտասարդաց արարուածով: Այս տեղիս վերացումն Եսայեայ անկանոն գրութեան հետ մերձաւոր աղերս ունի: Յէջ 26 յիշուած գեղեցիկ կիներ և իւր գրկին մէջ սեղմած փոքրիկ մանուկն, որոնցմով վերջստին կը բերկրի նախամայրն Նւայ, օրինակ են անարտա Կուսին և փրկչին Յիսուսի, և բոլորովին քրիստոնէական տիպ ունին:

Վենետիկեան հրատարակութեան Յաւելուածի ԺԱ. գլխում, — յէջ 307-324, — իրարմէ տարբեր տիտղոսներ առած չորս հատուածներուն համար՝ արդէն ըսինք, թէ Վարդանայ Այգեկցւոյ ձեռքով խըմբագրուած են, այլևայլ անկանոն գրուածներէ. իսկ այս տեղ որոնենք անոնց նախնական աղբերքը՝ իրենց յարակից յաւելուածներով:

Ա. և Բ. պարբերութեանց մէջ Աստուծոյ արարչագործութեան, — Սադայէլի ապստամբութեան և կռուին, — այսպէս նաև Գարրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետաց՝ անոր դէմ տարած յաղթութեան վերաբերեալ հատուածներն, — ինչ ինչ տարբերութիւններով, — նոյն են Եպիփանու յիշեալ գրութեան Ա. գլխու երկրորդ իջում աւանդուածներուն հետ. միայն թէ վերջնոյս քով՝ Գարրիէլ միայն յանուանէ յիշուած

1. Այսպէս է նաև Մեթոքիոսի հայկական թարգմանութեան մէջ, որ կը գրուի մեր մատենագարանի թիւ 170 ՈՒՆԻՔՆԵՆԻ մէջ, ինչպէս նաև Վարդան պատմչի քով. հեռեւորար, խանգարուած չի կրնար ըլլալ:

2. Որուն վերնագիրն է «Երանելոյն Եպիփանու Կիպրացւոյ ասացեալ Ի ՍԷՂԷՆ-ՔԷՐ ԱՐԷՆՅԱՅ, և այլն»:

3. Այս բառս կը թուի նշանակել Ն-Ի-ՆՅ կամ ԳԳԷՂ. իսկ Արեւուհւոյ՝ արուած է անականս՝ ԷՂ-ՆՂ: Երկաքանչիւրին ծագումն ինձ յայտնի չէ. իցեն սեմական:

է: Յէջ 308 Գ. պարբերութիւնն, ուր կ'աւանդուի, թէ օձն ի սկըզբան թեաւոր¹ էր և խօսուէն, սերտ աղերս ունի Ադամայ վարոշց լատին խմբագրութեան այն տեղւոյն հետ, ուր Աստուծոյ անէծքով օձի թեւերն և ոտքերն կը թափին: Ես չեմ կարծեր, թէ հայն՝ զլատինը ճանչցած ըլլայ. հետեւաբար, երկուքն այլ Փոքր Արարածոցի նախկին բնագրէն փոխ առած են զայն. որովհետեւ Սինգեղոս, յէջ 8, և Վլիկաս, յէջ 211, Փոքր Արարածոցի և Յովսեպոսի անուամբ մէջ կը բերեն զայն տեղի: Յէջ 309 վերջին ընդարձակ պարբերութիւնն, ուր գեղեցիկ կերպով նկարագրուած են Նւայի գեղեցկութիւնն և Ադամայ՝ պտուղը ձեռքն առած ժամանակ մէկ կողմէն անոր սիրոյն, և միւս կողմէն այլ Արարչին երկիւղէն կրած ընդդիմամարտ կիրքերն և հոգեկան վարանմունքն, խմբագրողին կողմէն եղած հանճարեղ յաւելուած մի կը թուին լինել. որովհետեւ Ադամգրոց միւս խմբագրութեանց մէջ կը պակսի: Յէջ 312-314 հաստուածն, ուր կը նկարագրուին Նախաստեղծից դրախտէն արտաքսուելէն վերջ գիշերոյ վերայ հասանելն, — մթութենէն կրած անոնց երկիւղն, — սատանային լուսածագի մօտ դանոնք խարելն, — Ադամայ ձեռնագրով անոր առած հպատակութեան երդումն և ապաշաւն, — Աստուծոյ կողմէն հրեշտակապետի երևումն, — Մեսիայի գալստեան աւետիսն, Առաջաշոր պահոց հաստատութիւնն, և հուսկ ապա մարդկութեան՝ սատանայի գերութենէն ազատուիլն՝ թէպէտ և զարդարուած են, բայց բոլորովին խմբագրի կողմէն շինուած պարզ յաւելուածներ չեն տեսնուիր: Հաւանօրէն առնուած են, ուղղակի կամ անուղղակի, Փոքր Արարածոցի երկրորդ մասէն, որ Βίος Αδάμ ևս կոչուած է, ուսկից օգտուած է և՛ նիկոդիմոսեան Ալեքսարանի հեղինակն: Ասոր ապացոյց դիտել կուտանք, որ յիշեալ կէտերն, — ի բաց առեալ Ադամայ առ սատանայ տուած երդումն, — կը գտնենք նոյնպէս կեղծ Նպիփանի ի Սկզբնագիր Արարածոց մեկնութեան հայերէն թարգմանութեան Ա. գլխու մէջ, տարբեր շարաբանութեամբ: Ես չեմ կարող պնդել, որ Սկզբնագիր Արարածոց անուամբ՝ աւելի Փոքր Արարածոց = Λέπτογενεσιςը հասկանալի է, զոր դրած ըլլայ Նպիփան կամ անոր ընդարձակողն իբրեւ բնագիր իւր մեկնութեան, քան թէ Ծննդոցը = Γένεσις. Իսկ որովհետեւ մեկնութեան մէջ կը տեսնուին ասոնց նման դեռ ուրիշ այլ-

1. Այսօր իսկ Հայաստանի ժողովրդեան մէջ կենդանի կը պահուի այս աւանդութիւնս, և այդ հիման վերայ կը վիպեն օգոյ մէջ օձերուն իրարու դեմ մղած պատերազմներ ևս, զոր մէջ իսկ լսած եմք երբեմն:

և այլ հատուածներ ևս՝ առաջինէն փոխ առնուած. ուրեմն կրնանք եղբակացնել, թէ 312-314 իջի հատուածն, ինչպէս և յաջորդն, կամ ուղղակի փոքր Արարածոցի բնագրէն յառաջ եկած են, և կամ Նալիփանու միջոցով: Սակայն Յառաջաւոր պահոց վերաբերեալ տողերն անտարակոյս հայագգի խմբագրի գրչէն ելած է, դիտելով, որ Հայոց համար միայն նշանակութիւն ունէր այդ պահքն, և թէ Զենոբ Գլաղէն սկսեալ ուրիշ մատենագիրներ ևս խօսած են այդ մասին:

Յաջորդ հատուածն, որուն խորագիրն է՝ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՈՐԴԻՈՅՆ ԱԴԱՄԱՅ՝ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ԱԲԵԼԻ, շարունակութիւն է անմիջապէս իւր նախորդին. վասն զի անոր վերջընթեր պարբերութեան վերջ ակնարկուած Յառաջաւորաց պահքն՝ ասոր առաջին պարբերութեան մէջ ևս աչքի դարնող կերպով կրկնուած է, և այս անշուշտ մի և նոյն խմբագրողի ձեռքով: Բ. զի նիւթն իսկ այդպէս կը պահանջէ: Այս գրուածքիս, յէջ 315, Ա. պարբերութեան մէջ՝ Նւայի մասին աւանդած արտասովոր տեղեկութիւնն, այսինքն թէ երեսուն տարին մի անգամ կը ծնանէր, և այն իսկ երկուորեակ արու և էդ, կը դանենք նա և ուրիշ յոյն և ասորի մատենագրաց՝ քով: Այս բանս կարող է յառաջ եկած ըլլալ Ադամգրոց (Liber Poenitentiae Adami) մի ուրիշ տեղւոյ թիւր հասկացողութենէն, ուր կ'աւանդուի Ադամայ համար, թէ նա ապրեցաւ 950 տարի, և թէ ունեցաւ 30 ուստերս և 30 դստերս, և իրօք ալ 30×30 կ'ունենանք մերձաւոր թիւն 900. և առկէց 30 տարի վերջ այլ փոխանակ ծննդեան՝ մահը ժառանգեց, որով լինին 930 տարի կենացն Ադամայ: Յէջ 316-317, Արեւի՛ իւր արիւնւարբու եղբօր հետ ըրած սրտաշարժ խօսակցութեան և մահուան նկարագրի այն անսովոր մասն, այսինքն է Կայէնէն խաբուելով որթաւընկի քով երթալն և անոր պարանաձև ճիւղերով վերէն ի վայր պատատիլն և առ Կայէն ուղղած աղաչանքներն՝ ուրիշ տեղ չենք գտններ, բայց միայն դարձեալ կեղծ Նալիփանի յիշեալ գրութեան Ա. գլխուն մէջ, որուն խորագիրն է՝ Յադագս սպանւան Աքելի: Բնականապէս, այս տեղ խնդիր կ'եղնէ, թէ արդեօք Նալիփան, թէ մի աւելի հին գրութիւն եղած է աղբիւր այս հատուածիս: Ըստ իս՝ դժուար է, որ Նալիփան եղած ըլլայ նախկին աղբիւր վերջնոյս. վասն

1. Որպիսիք են Մեթոդիոս, գլ. 5, — Եւալքիոս Աղեքսանդրացի, Տարեգր. Հա. Գ. էջ 15, — Աբուլֆարաճ, Պատմ. հարաբերեալ, էջ 4, — Միք. ասորի, Ժամանակագրութիւն, — Սինդեղոս և Կեղրենոս: Ասոնց կը համաձայնին և վարդան, Միսիթ. Այրիվանեցին և Սամուէլ ժամանակագիրք մեր: Հետեալաբ, հին է աւանդութիւնս և եբրայական:

զի բաց յընդհանուր նկարագրէն՝ մասնական տարբերութիւնք իսկ աչքի կը զարնեն երկուստեք: Եպիփանի այս բացատրութիւնս, թէ « եւ գտեալ ծառ մի կիսրեայ ի ձև խաչի » կը պակսի միւսոյն մէջ: Եպիփանու քով գրուած է. « Ի սկզբանէ սատանայ ընկէց ի սիրտ նորա (Կայենի), և առեալ գայլախաղ հարկանէր զոտս և զձեռս նորա » (Աբելի): Իսկ հատուածիս մէջ կ'ըսուի ընդհակառակն, թէ սատանաներէն մին՝ սուր գայլախաղիւ խողխողեց միւսը, և թէ Կայէն անկէց սովրեցաւ սպաննել զԱբել: Այս տեղւոյս յար և նմանը կ'աւանդէ Վարդան՝ ի Մեկն. Արարածոց: Աբելի գայլախաղիւ՝ սպաննուելու մասին՝ կեղծ Աթանաս² Եպիփանին կը համաձայնի. Պիրկե³ հատուածիս մէջ աւանդածը կը հաստատէ. վասն զի խօսելով Աբելի թաղման վերայ, կ'ըսէ թէ նախածնողք՝ ագռաւակերպ սատանայէն սովրեցան զայն, որ սպաննելով իւր ընկերը՝ ծածկեց զայն հողին տակ: Ուրեմն, առանց ուղելու հայագգի խմբագրին ուղղակի վերագրել զայդ, պէտք է ըսել, թէ կեղծ Եպիփանէն աւելի՝ հնագոյն մի այլ աղբերէ յառաջ եկած է այդ հատուածն, որ ծանօթ էր նաև Պիրկէի: Կայենի եօթնաթիւ պատիժներն յիշուած են նաև Մալալասայ քով, բայց տարբեր կերպով. իսկ մեր հատուածին մէջ անոնց մասին տրուած ընդարձակ մեկնութիւններն ուրիշ հեղինակի քով բնաւ հանդիպած չեմ. հետեաբար, հայագգի խմբագիրն՝ այս տեղ ընդարձակ դեր խաղացած է: Այս հատուածս վերջապէս սերտ աղերս ունի նա և Ադամայ և Եւայի ապաշխարոշքեան պատմոշքեան հետ, զոր կանխաւ նշանակեցինք վենետիկեան հրատարակութեան 325-336 էջերում: Եւ ստուգիւ, համեմատելով այդ երկու գրուածներն իրարու հետ, տեսանք որ վերջնոյս մէջ համառօտիւ կը պարունակուին, — բաց ի Աբելի մահուան պարագաներէն, — նաև Կայենի եօթն պատիժներն, յորոց ոմանք Մալալայի քով, իսկ այլք՝ հատուածիս մէջ յիշուածներուն հետ նմանութիւն ունին: Իսկ այս բացատրութիւնս, թէ « Այլ և եղջիւր քոշսաւ ի ձախառն, զի ընդ որ գնայր՝ եղջիւրն գոչեր և աղաղակեր, թէ գայ Կային եղբայրաւորանն », բառ առ բառ նոյն է հատուածիս աւանդածին հետ: Յայտմ միայն կը տարբերին, զի ըստ առաջնոյն՝ Կայենի երեքեալ կեանքը կը հաշուուի 860 ամք, իսկ ըստ վերջնոյս՝ 800. սակայն այս տարբե-

1. Այս աւանդութիւնս մինչև ցայսօր իսկ կը շրջի ի բերան հայ ժողովրդեան. և Շիրակ գաւառին մէջ Ս-Գ-նի շրջանէ կ'անուանեն գայլախաղը:

2. Առ Անախթոս, Խնդիր ԾԶ:

3. Տես R. Elieseris C. 20.

բութիւնս կարելի է աւելի զըջութեան, քան թէ բնագրաց արդիւնք համարել: Միով բանիւ, այս գրութեանքս մին՝ միւսին ծանօթ ըլլալու էր, և կամ լաւ ևս՝ երկուքն ևս մի և նոյն հնագոյն և հասարակաց աղբիւրը իրենց դիմաց ունեցած են. վերջնոյս շարագրութիւնն իսկ աւելի հին կ'երևի, այսպէս նաև ձեռագիրն յորում կը պարունակուի այս:

Իսկ թէ ո՞րն էր այն հնագոյն աղբիւրն յորմէ երկաքանչիւրն օգտուած են, դժուար է որոշել: Սակայն Ծննդոցի, գլ. Գ. 15, ի Կայէն դրած նշանին հին և նոր մեկնութիւնները, — զորս կը համառօտէ Փարրիկիոս¹, — աչքէ անցընելով կը տեսնենք, որ Հրէից բարունիներն² առաջին անգամ հնարեցին եղջիւրի գիւտը եղբայրասպանին հակառի վերայ: Ինձ յայտնի չէ, թէ բարունին Աբրաա Յոշէ ունեցած է արդեօք իրմէն աւելի հնագոյն հեղինակութիւն. սակայն այս իսկ բաւական է եզրակացնել, թէ սառագիւ հայերէն խմբագրութեան մէջ աւանդուածն՝ երբայական աղբերէ յառաջ եկած է: Այսմ կը համաձայնին Վարդան՝ ի Մեկնոչքեան Արարածոց, և Մխիթ. Այրիվանեցի: Վերջինս «պիտակօտեալ և դողդոջեալ» կը գրէ, խօսելով Կայենի նշանին վերայ. իսկ Վարդան՝ անվաւերականիս վերը ենթագծեալ խօսքերն առ հասարակ կը կրկնէ նոյնութեամբ:

ՎԱՍՆ ԱԽԵՏԵԱՅՆ ՍԵԹԱՅ Խորագրուած հատուածը, — յէջ 319-324, — բաղդատելով Գելասիոսէն յիշուած Liber poenitentiae Adae գրութեան³ հետ, որուն ասորերէնը հրատարակեց Ռընան, յամին 1853, տեսանք, որ շատ մերձաւոր նմանութիւններ ունի անոր Բ. մասին հետ, ուր կը խօսուի նահապետաց վերայ՝ մինչև Նոյի մահը. այնպէս որ կրնանք ըսել, թէ հայն՝ ասոր վերայ յերկրուած է, կամ ըստ ասորական և կամ արարական խմբագրութեան, և կամ ուղղակի Դիոնեսիոս Թէլմահարի քով՝ պահուած հատուկօր հատուածոց վերայ: Հայերէնն՝ տեղ տեղ նորանոր յաւելուածներով ընդարձակուած է, երբեմն այլ բնագրին հակառակ վարուած: Առաջին կէտով նշանաւոր են, յէջ 311, Բրդ պարբերութիւնն, ուր Կայենի ազգի կամ դստերաց մարդկան կարմրագեղով, սպիտակագեղով, ծարի-

1. Տեա. Codex Pseudoepigraphus Veter. Test. T. I, p. 114-117, Lipsiae.

2. Տեա. R. Abba Jose, Zenorena qu. 42.

3. Ըստ հրատարակութեան Migneի. T. 23, p. 342-359.

4. Տեա Chronique, զոր յամին 1850 հրատարակեց Տիւրքերդ՝ յԱւստիա: Դիոնիսիոս Թէլմահարը հայադգի եղած կը համարին Աստեմանի և Մինյէ, և ապրած Ը. դարում:

րով և ծամերով, և այլն, գեղերեսիլը կը նկարագրուի ճարտար գրչով, որուն համառօտ յիշատակութիւնն կը գտնուի նա և Ենովքայ գրքին մէջ, — և 322 իջի վերջընթեր պարբերութիւնն, յորում ուրազն և կացին և փայտը կ'աղաղակեն, թէ ջրհեղեղ պիտի լինի, — այսպէս նա և Նոյի՝ հրեշտակին հետ ըրած խօսակցութիւնն և իւր դատեր Նոյեմզարայի հետ առնշահանալն: Վերջին աւանդութիւնս կը գտնեմք Մխիթար Այրիվանեցւոյ, և Միք. Ասորւոյ քով: Իսկ երկրորդ կէտին օրինակ են 320 իջի վերջին պարբերութիւնն, ուր Ենովքայ համար ըսուած է, թէ 64 տարի այգեգործութեամբ գրաղելով՝ երբէք չճաշակեց ի պտղոց, — թէ երկաթեայ սաղաւարտ կը կրէր իւր գլխուն վերայ՝ դէպ ի վեր ծառերու պտուղներուն վերայ չնայելու համար, — թէ Ենովք կուսակրօնութեամբ անցուց իւր կեանքը, մինչև որ երկինք վերացաւ, մինչդեռ Ենովքայ գրքին մէջ ասոր հակառակը կը կարդանք. այսինքն թէ, Սեթեանք անուշահոտ պտուղներով միայն կը կերակրուէին, և թէ Ենովք ինքնին աւմուսնացած էր: Այսպէս նա և սասանայի՝ խաբէութեամբ Յարեթին հանդիպած դէպքն, այսինքն, է Վայինեանց քով տարուիլն և Աստուծով պագչոտ կանանց ձեռքէն ազատուիլն, հարիւր կիներու մի ուրիշ վէպի փոխուած է հայերէնին մէջ, որոնք « շրջէին և կըռուէին ի վերայ միոյ մարդոյն և խլէին ի միմեանց »: Այս ամենայն համառօտիւ կ'աւանդէ և Վարդան թէ՛ Պատմութեան և թէ՛ Արարածոց մեկնութեան մէջ, ըսելով. « Զի քառասուն այր մեռանէր վասն միոյ կնոջ »: Եւ յէջ 323 վերջի պարբերութիւնն, ուր կը յիշուին Ակոռի և Նախիջևան, և Նոյի երկու որդիքն՝ Անտոռն և Մաւնիտոռն¹. մինչդեռ Ենովքայ գրքին մէջ առաջին երկու անուններն բնաւ չկան, և փոխանակ վերջիններուն կը յիշուին Սեմ, Քամ և Յարէթ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԴԱՄԱՅ ԵՒ ԵՒԱՅԻ խորազրուած խմբագրութիւն, որ գրուած է վենետիկեան հրատարակութեան 325-330 էջերը, թէպէտ և իւր սկզբնաւորութեամբն և այլ և այլ կէտերով² նոյն կը թուի լինել Պատմոչքիւն վարոչց Ադամայ

1. Այս անունս կը գտնուի նաև Միք. ասորւոյ քով (Chronique, p. 28. Venise) Մեթոզիոս Դօյմօճ կը գրէ. Վարդան, յէջ 9. Մանթան կը գրէ: Այսպէս ունի և Մխիթ. Այրիվանեցի:

2. Օրինակի համար, յէջ 323, առաջին տողերն, ուր կ'ըսուի նախածնողաց համար, թէ արտաքսուէլէն վերջ՝ բնակեցան հանդէզ գրախտին, նոյն է Պատմ. Վարդան Ադամայ և Ենովքի նախադրէլէն 1 իջի առաջին տողերուն հետ. — յէջ 326, Դ.

և Եւայի նախաստեղծից անվաւերականին հետ, զոր ընդարձակաբար ուսումնասիրեցինք արդէն, սակայն իրօք մեծապէս կը տարբերի անկէց: Օրինակի աղադաւ, առաջնոյն՝ այն է Ադամայ ապաշխարութեան մէջ, առ Ադամ և առ Սէթ եկող պատգամաբեր հրեշտակն է Գաբրիէլ, մինչդեռ վերջնոյն մէջ Միքայէլ կը յիշուի: Սեթայ վերայ յարձակող գազանն՝ Բեհեմոթ¹ կը կոչուի ըստ առաջնոյն, մինչդեռ վերջնոյն մէջ գազանին անունն յիշուած չէ բնաւ: Առաջնոյն մէջ, յէջ 326, Գաբրիէլ՝ Սեթայ ծնունդը Ադամայ աւետելու եկած ժամանակ, դրախտի ծառերէն ճիւղ մի կ'ընծայէ անոր, և ծնանելի որդւոյն անունն իսկ կը յայտնէ որոշակի. իսկ վերջնոյն մէջ՝ այս երկու պարագայքս կը պակասին: Առաջնոյն մէջ, յէջ 327, մի առ մի կը թուարկին Կայենի 7 պատիժներն, զորս նոյնպէս Վարդանայ Արարածոց մեկնոշքեան մէջ կրկնուած կը գտնենք, զրէթէ նոյնութեամբ. իսկ վերջնոյն մէջ անորոշաբար կ'ըսուի միայն, թէ « Զի նա որդի է կորստեան »: Առաջնոյն մէջ, յէջ 329, Գաբրիէլ հրեշտակապետն դրախտի սահմանաց վերայ Սեթայ երևնալով, զԱդամ իբրեւ արդէն մեռած կը յայտնէ: մինչդեռ վերջնոյն մէջ՝ Միքայէլ կ'ըսէ, թէ « զկնի երից աւուրց փոխեսցի »: Այսպէս նաև 328 իջի այն երկու պարբերութիւններն, ուր կը նկարագրուին նախածնողաց տաանցաւերն, դրախտի դիմաց ըրած ողբն ու լացը, և 330 իջի այն պարբերութիւնն, յորս կը բաղդատուին Ադամայ ստեղծման և մահուան ժամերն՝ Նոյի և ջրհեղեղի արարուածոց հետ, և հուսկ ուրեմն 325-

պարբերութեան մէջ, Աբելի մահուան մասին Եւայի պատմած երազն՝ նոյն է 1-2 իջում աւանդուածին հետ. — յէջ 327, Ա. պարբերութիւնն, ուր կ'ըսուի Աբելի մարմնոյն համար, թէ երբ նախածնողք եկան թաղել զայն, չգտան, « վասն զի ամիս փեալ էր հրեշտակաց Աստուծոյ », նոյն է 21 իջում աւանդուածին հետ. — յէջ 327, Բ. պարբերութեան մէջ, ըստ առաջնոյն՝ Գաբրիէլ հրեշտակապետն կը յանձնէ նախաստեղծից, որ Աբելի մահուան համար չհարցնեն զկայէն, նոյնը կը յանձնէ և վերջնոյս մէջ, յէջ 2, Միքայէլ հրեշտակապետն. — յէջ 328, վերջի պարբերութիւնէն մինչև 329 իջի վերջի պարբերութիւնն, ուր կը պատմուի Ադամայ հիւանդութիւնն, որդւոց և թոռանց ժողովին իր քով, — նախածնողաց իրարու հետ ունեցած գողտրիկ խօսակցութիւնն, — Եւային՝ Սեթայ հետ օծումն ողորմութեան բերելու համար՝ դրախտ երթալն, — գազանի հետ ունեցած պայքարն, — հրեշտակին անոնց երեւիլն և Ադամայ մահը գուժելն՝ ինչ ինչ տարբերութիւններով, նոյն են Պատմ. վարուց, և այլն, գրութեան 2-3, 5-6 և 13-16 էջերում աւանդուածներուն հետ:

1. Որ յիշուած է, երկիցս. Եզրայ Գ. Գրքի Զ. գլխում, իբրեւ ներկայացուցիչ ցամաքային կենդանեաց կամ չորքոտանեաց, ինչպէս Լէւի-Ր-ՆՆ այլ՝ ծովային կենդանեաց: Անուանքս կը գտնուին նաև Բարուքայ Յայանութեան մէջ, նոր պարագաներով:

326 իջի այն տեղիքն, յորս կը նկարագրուին կենդանի գոյներով նախաստեղծից դրախտը կորսնցնելուն համար կրած դէմ ընդ դէմ ցաւերն և վերահաս գիշերէն ունեցած երկիւղն, այլովք հանդերձ, տարբեր են միւսէն: Այդ, ի նկատի ունելով երկուստեք եղած համեմատութեան իրարու համաձայնող տեղիքը՝ մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն այլ այս և ասոնց նման անհամաձայնութիւնքը, կրնանք եզրակացնել, թէ այս գրուածքիս գէթ հայերէն խմբագրութիւնն համեմատութեամբ Պատմոշրիշն վարոշցն Ադամայ և Եւայի նախաստեղծից խորագրուածին՝ նոր՝

1. Նոր ըլլալու նշան մ'է յէջ 550 վերջնիւնք պարբերութեան մէջ յիշուած Շամայ տան համար եղած այս բացատրութիւնս՝ հանդերձ մեկնութեամբ. « Որ ուր ևս կոչի Շամայ տուն, այն է՝ Սեմայ տուն »: Հոս, Սեմայ կու տայ թաղել Եւայի նշխարքը՝ « ի յայրն Բեթղահեմի, ուր յետոյ ծնաւ Քրիստոս ի սուրբ Կուսէն Մարեմայ, ի վերայ գերեզմանին Եւայի. և զԱդամայն՝ եղ ի Գողգոթայ, ուր խաչեցաւ Քրիստոս ի Հրէիցն ի վերայ գլխոյն Ադամայ » և այլն: Սակայն աւանդութիւնս, — Շամ տառագարծութենէն իսկ յայտնի կը տեսնուի, — սեմական է: Մովսէս Բար Կեփա՝ (Commentario de Paradiso P. I, C. 14) Յիւսէֆ Ուրհայեցոյ կ'ընծայէ զայն. իսկ Բասիլիոս Սելեկացի (Ճառ 1Ը) հրեական կը համարի Ադամայ նշխարաց՝ Գողգոթայ լերան վերայ ամբոփիլը, զորս կը թուին ընդունել, նաև Տերտուլիանոս, Որոգինէս, Կիպրիանոս, Բարսեղ, Եւսեբիոս, Հերոնիմոս, Ամբրոսիոս, Օգոստինոս և Եպիփան՝ Սիլվեստրէ Արարածոյ մեկնութեան մէջ ըրած ընդարձակ և հայերէնի նոյնանման կոչումներով կը հաստատէ զայս: Դոմէն Անյուէ՝ Ե. զարում դրած Խաչ Ներքիւն մէջ, յետ յիշելոյ Ադամայ նշխարաց Գողգոթայ լերան վերայ թաղուած լինելու աւանդութիւնը, Եբրայեցոյ կ'ընծայէ զայն ուղղակի: Ահաւասիկ նորա խօսքերը. « Այդ, ուրեմն ասելով Խաչ՝ աստ իմասցի Գողգոթայ, և աստէն խաչելութիւն... Զի քիչ Գողգոթայ, տեղի կառափելոյ, և շէրէ՛ տառնէն Տարդոն՝ յեբրայեցոցն տառնէլ: Եւ ամենայն անդ է, քանզի բերէ զգազաթն բարձրութիւն սորա, և զկառափնատեղին՝ ձեւ սորա. իսկ զթաղումն՝ քանզի փայտիւ Ադամայ վիրաւորեցելոյ առ ի նմին իսկ այնուհետեւ անկեալ՝ ի մեռելոյ է ի համարի. յորոյ վերայ հասանելով յերկրի՝ երկնայինն Ադամ, զթածաբար զփրկութիւն կամեցեալ նորագործել ուր Խաչեցելոյ ծառային և հօր (Ադամայ), զյաւիտենական՝ բարձեալ բերէ զարդարութիւն », և այլն: Տասներորդ զարու մի ուրիշ պատմագիր, այն է Թովմաս Արծրունի, Գաւթէն անորոշակի յիշուած եբրայական աւանդութեան գրաւոր աղբիւրն ևս ցոյց կու տայ մեզ, Գողգոթայի հնազոյն տարրուածով ի միասին, այսպէս. « Այլ և զփրկունեայսն ասացաք երկրորդել զանքաջի և յոյժ հմտաղունի իմաստասիրութեան, որ յետոյ և հետեւող սուրբ առաքելոցն եղեալ՝ բաղումն տառնէն ի հնոց հրէականոց նախաստեղծաց եկեղեցւոյ գեղեցիկ օրինօք, որպէս ուսուցանէ զիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զոր ի Միքսիւսէն եբրայական տառնէն Փիլոն, զիւրեմն Արարած Բարձր Սեմայ գրաստու՝ տարաւ յերկրի ծառանգութեան իւրոյ, և հասեալ ի Խաչի ողորմ ծառային՝ անդէն զԽաչի և զգրաստն: Աստ զխաղաւածոցն եղելոց և զանունն ասացեալ տեղի մարոյ, զոր բարբառն եբրայական, իբր ծեփելով իմն զբանն, թուեցուցանէ իմն ասելով. օրէնք, այսինքն, Երարաչի, որ նոյն ինքն թարգմանի՝ Տարած խաչեցելոյ: Իսկ

է, ինչպէս շարաբանութենէն իսկ կը տեսնուի. հետեւաբար կամ ասորական բնագրի վերայ կատարուած տարբեր թարգմանութիւն ըլլալու է, և կամ լաւ ևս առաջնոյն վերայ յետոյ ուրեմն յօրինուած խմբագրութիւն մի, յորում հեղինակն Ադամայ Ապաշխարոշքեան, այն է, Liber Poenitentiae Adami, կոչուած գրութեան ասորական բնագրէն օժանդակուած՝ նորանոր յաւելուածներ ևս ըրած է, այլևայլ տեղեր ալ նախկին խմբագրութիւնը յապաւած և փոփոխած:

ԲԱՆՔ ԱԴԱՄԱՅ ԱՌ ՍԷԹ խորագրուած պատառիկն, որ կը յաջորդէ նախորդին, թէպէտ և տարբեր զբնագրի մի մէջ գրուած էր առանձինն, սակայն անոր հետ սերտ աղերս ցոյց կու տայ: Օրինակի աղագաւ, 331 իջում կը յիշուի քիշոն ողորոշքեան, զոր հրեշտակն կու տայ Սեթայ, տանելու առ Ադամ՝ իբրեւ դեղ և դարման միութարութեան. այս նաև ի Պատմութեան ապաշխարոշքեան Ադամայ և Եշայի, յէջ 326, ինչպէս տեսանք, յիշուած է տարբեր պարագայով մի. այսինքն է, Սեթայ ծնունդն աւետելու ժամանակ Ադամայ կ'ընծայէ: Այս տարբերութիւնքս՝ դիպուածական չեն կրնար ըլլալ, փասն զի առաջնոյն մէջ այդ ճիւղին ընծայուած է ոչ միայն Ադամայ աչքերը բանալու զօրութիւն մի, այլ մանաւանդ նոյն համարուած է գիտութեան բարւոյ և շարի ծառին հետ, որ աւելի հետաքրքրական է: Այս ծառիս համառօտ նկարագիրը կը գտնենք նաև Ենովքայ Գրքին մէջ, 2, 25, 5, 6, և Նպիփանու՝ Յաղագս Հերձ. 1. Գնոստ. 8. գրքում. բայց հայերէնի մէջ նշանակուած պարագայք՝ կը պակսին թէ՛ վերջնոցս և թէ՛ մեղ ծանօթ ուրիշ անկանոն գրոց մէջ:

Դեղի շերտն, յորում նախահօրն երանալիքս, կատարման և կառավարման, որ նոյն ինքն է՝ Գրքին և Գրքին՝ ըստ եբրայական երկաղի առումը, զոր յափշտակեալ ի Սեթայ՝ որդւոյն Քամայ, շինեցաւ քաղաք նովին անուամբ: Վարդան, ի Մեթան Սեթայ, կը գրէ. « Քանզի Սեթ ծառանգեաց զոսկերս նախաստեղծիցն, որ էին ի տապանի անդ, և զի նեղէին զնա որդիքն Քամայ, և ծածկեաց զնոսա ի վիճակի առդ կալուածոց իւրոց ի Գողգոթայ և ի Բեդլահէ »: Իսկ պատմութեան մէջ, յէջ 9, ընդհակառակն Նոյի չորրորդ որդւոյն Մանիսոնի ձեռքով եղած կը համարի Ադամայ ոսկերաց փոխադրութիւնը, ասելով. « Եւ Մանիսոնի, որ ասէն խընդրեաց յոսկերացն Ադամայ, զոր ունէր Նոյ ի տապանն, և ետ նմա զսոսունս ծընգացն, և գնաց »: Միւթ. Այրիվանեցին՝ այս երկու կէտերովս իսկ կը համաձայնի Վարդանայ: Սակայն պէտք է ասել, որ թէ՛ Վարդան և թէ՛ Այրիվանեցին՝ Միքայէլ Ասորոյ ժամանակագրութենէն առած են Մանիսոնին ընծայուած աւանդութիւնը. և թէ՛ այդ խանգարեալ աւանդութիւնն՝ կեղծ Մեթոդիոսին կը վերաբերի: Իսկ առաջինն, Գողգոթայի արարուածով, Փիլոնէն աւելի չին է, և հաւանօրէն Ադամայ իսկ, կամ Գրքին գրքէն ծագումն առած է: Դիտնիսիոս Թելմազար՝ իւր ժամանակագրութեան մէջ աւելի բարդաւաճած է զայն:

Մի ուրիշ աղերս այլ վասն աշեռեաց Սեբայ հատուածին հետ ակն-
երև կը տեսնուի. օրինակի աղագաւ, 332 իջի վերջի պարբերու-
թիւնն՝ Ենովքայ ճգնութեան, այգեգործութեան և 542 տարի ձե-
ռատունկ գրախտի մէջ ապրելու մասին՝ նման է վասն աշեռեաց
Սեբայ խորագրուածի 321 իջում աւանդածին: Բայց ասով հանդերձ՝
դժուար է, որ առաջինը՝ վերջնոյս իբրև շարունակութիւն եղած ըլ-
լայ. որովհետև այն տեղ, յէջ 332, ինչ որ կը պատմուի ի դիմաց Սե-
թայ՝ Ենովքայ արգելեալ պտուղը ճաշակելու և տրամութեան մա-
սին՝ նոյնը ընդարձակաբար պատմուած կը գտնենք նոյնպէս վասն
աշեռեաց Սեբայ խորագրուած հատուածի 320 իջում: Ուրեմն կամ
այն է, որ այս երկու հատուածներս՝ իրարմէ տարբեր բնագրերէ թարգ-
մանուած են, և կամ վասն աշեռեաց Սեբայ խորագրուածն՝ Բաւեր
Ադամայ առ Սեբ խորագրուածին վերայ ընդարձակուած է: Առա-
ջին ենթագրութիւնն աւելի հիմնաւոր կը թուի ինձ, դիտելով նախ,
որ վասն աշեռեաց Սեբայ գրութեան 321-322 իջում՝ Սեթեանց,
Աայէնեանց և Նոյի պատմութեան առաջին մասն՝ Պատմոչքիւն ապաշ-
խարոչքեան Ադամայ կոչուած գրութենէն օժանդակուած է: Բ. Շա-
րաբանութեամբ իսկ իրարմէ կը տարբերին: Բաւեր Ադամայ առ Սեբ՝
թէպէտ և պարունակութեան կողմանէ աղքատ է, սակայն իբրև
թարգմանութիւն աւելի հին է քան զմիւսն, և կրնանք գետեղել
Պատմ. ապաշխ. Ադամայ խորագրուած հայ. թարգմանութեան 330րդ
իջում: Մեր մատենադարանի ԻԵ. Ոսկեփորիկին մէջ կը հանդիպինք
հարց ու պատասխանի ձևով անանուն գրութեան մէջ, — զոր ես կամ
Գր. Տաթևացւոյ և կամ Վարդանայ կը համարիմ Ադամայ և Ենով-
քայ մասին հետեւեալ հատուածը « Ենովք՝ որդի որդւոյ, որդի չոր-
րորդ Ադամայ, ետես զԱդամ (զի) աղիողորմ արտասուօք և բարձր ձայ-
նիւ լայր զանձն իւր, յորժամ յիշէր զգեղեցկութիւն գրախտին և
զանկարի կեանս, զոր ունէր, ասէ ցԱդամ. Հայր, է՞ր այսպէս կոծիս
և լաս հանապաղ: Ասէ Ադամ. Որդեակ, մարդ էի՝ անարատ ձեռինն
Աստուծոյ ստեղծուած, և յաղագս դուզնաքեայ պտղոյն՝ այսպիսի ա-
նիծեաւք դատապարտեցայ: Ասէ Ենովք. Վասն ի՞նչ պատճառի կե-
րայք: Ասէ Ադամ. Վասն աստուածանալոյ: Ասէ Ենովք, թէ դուք
վասն պտղոյն դատապարտեցայք, ես յերկրէ պտուղ ո՛չ կերայց. և
դուք կամեցայք աստուածանալ, ես քանի յերկրի լինիմ՝ աչք իմ
զերկինս մի տեսցեն: ՅԿԵ ամ յերկրի եղև արդարն, և ոչ ետես
զերկինս և պտուղ ոչ եկեր »:

Դիտել կու տանք, որ հատուածիս առաջին մասն, որ Ադամայ

վարուց պատմութեան մէջ՝ 3 իջի Աեթայ բերանը դրուած . « Ո՛վ հայր իմ, զի՛նչ է հիւանդութիւն խօթութեանդ քո », և այլն, հատուածին հետ նոյն է . իսկ վերջին մասն՝ Բաւք Ադամայ առ Սեբ դրութեան 320 իջի՝ « Ենովք եհարց ի հօրէն », և այլն, հատուածին, և Վասն աշեռեաց Սեբայ դրութեան 332 իջի՝ « Ենովս խօսեցաւ և ասէ . Այսպէս ասէր հայրն իմ », և այլն, հատուածին նման է : Այդ, անանուան մէջ բերուած հատուածն՝ ըստ քմաց յեղափոխուած չէ, կը թուի ցոյց տալ մեզ Ենովքայ Գիրքը իբրեւ սկզբնական աղբիւր նաեւ յիշեալ հատուածոց :

Ուստի հայերէն Ադամգրոց վերայ մինչև ցարդ ըրած քննութիւնն իսկ ամփոփելով ի մի բան, կրնանք եզրակացնել, թէ այդ անվաւեր դրութիւնն, — բոլոր իւր հին մնացորդներովն և նորակերտ խմբագրութեամբք, — թէպէտև չի ներկայացներ մեզ նախկին Ադամգիրքը, կամ լաւ ևս Սինդեդոսէն յիշուած Λέπτη Γένεσις և Βίος Ἀδὰμ երկամասն դրութիւնը ամբողջապէս, սակայն և այնպէս կու տայ շահագրգիռ նորութիւններ, որոնք կը ծառայեն ոչ միայն լուսաբանել և պարզել ուրիշ խմբագրութեանց գաղտնիքը, այլ նոյն իսկ չափով մի վերակազմել անյայտացած սկզբնագիրը :

Ուղեւոր երկու խօսք ալ ըսել Ադամգրոց հայկական թարգմանութեան և անոր ժամանակի մասին՝ դժուարութեան երկու անանցանելի լեռներ կանգնած կը տեսնեմ իմ առջև . այսինքն են, մէկ կողմէն Բ և Գ . օրինակներուն, և միւս կողմէն այլ Ա . օրինակի ներկայացուցած խմբագրութիւններն, որոնք, արդէն ինչպէս տեսանք, իրարու հետ ունեցած սերտ աղերսներով հանդերձ, այնքան և այնպիսի տարբերութիւններ ևս ունին իրարմէ, որով դժուար կը լինի զանոնք մի և նոյն ժամանակի մէջ, մի և նոյն անձի ձեռքով և մի և նոյն բնագրի վերայ կատարուած ընդունել : Ասկէ դուրս՝ մի ուրիշ դժուարութիւն այլ՝ իրարմէ տարբերխորագրերու ներքեւ ծածկուած այն հնգաթիւ պատառիկները դիմացնիս կը հանեն, որոց որպիսութեան և աղբերաց մասին միայն խօսեցանք առանձինն ի վերջ դրութեանս : Սոցա թարգմանութեան ժամանակն, — գէթ Վարդանայ Այգեկցւոյ խմբագրութենէն դատելով, — ՓԳ—Ժ դար հազիւ կարելի է դնել : Ուստի մենք մեր ըսելիքը պիտի մասնաւորենք Պատմոգրիչն վարդապետ Ադամայ և Եշայի նախաստեղծից թարգմանութեան վերայ :

Այդ, ինչպէս կանխաւ ծանուցինք, Բ . օրինակի մէջ, այս վերնագրիս անմիջապէս կից, կը կարդացուի հետեւեալ յայտարարութիւնն .

« Զոր թարգմանեաց հոգևոր Տէրն Սիմէոն՝ յերուսաղէմ » : Պիտել կու տանք, որ այս նորաձև յիշատակարանս՝ ստուգիւ յիշատակարան չէ, այլ յիշատակութիւն Սիմոնի անուամբ՝ ի վերջ կոյս անվաւերականիս դրուած, և հաւանորէն աւելի ընդարձակ պարագաներ յայտնող յիշատակարանի մի, — զոր տեսած էր ընթերցողն, — հնագոյն օրինակին մէջ, ուսկից վերջինս ընդօրինակեցաւ : Անտարակոյս, կարևոր կէտ մ'է մեզ համար գիտնալ, թէ յիշեալ գրութիւնն՝ ստուգիւ Երուսաղէմ կատարուած թարգմանութիւն է, և ոչ թէ ըստ կամս յերկրուած խմբագրութիւն է : Իսկ թէ ո՞վ էր Երուսաղէմ գտնուող այդ Սիմէոնն, ի՞նչ ժամանակի մէջ կ'ապրէր, և թէ ի՞նչ լեզուէ թարգմանեց զայն ի հայ բարբառ, ահաւասիկ կ'նճիրն, որուն մէջ ծրարուած է թարգմանութեանս տարեթիւն : Զանանք մեր կրցածին չափ լուծել այդ կ'նճիւր :

Արդ, տիտղոսիս հոգևոր Տէր բացատրութիւնն՝ բացառութեամբ միայն կաթողիկոսաց կը տրուէր ի հնումն, որուն և մեր նախնեաց քով օրինակներ չեն պակսիր¹. Հետեաբար, այդ տիտղոսը կրող Սիմէոնն ևս՝ կաթողիկոս ըլլալու էր : Մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, — մինչև Զուղայեցին, — Սիմէոն անուամբ ուրիշ կաթողիկոս յիշուած չէ, իսկ վերջինս ալ անտեղի կը լինէր ընդունել իբրև թարգմանիչ Պատմոչրեան վարոչց Ադամայ և Էշայի նախաստեղծից, որովհետև՝ այդ գրութիւնը պարունակող ձեռագիրք իսկ՝ դարեր յառաջ գրուած են քան զՍիմէոն Կաթողիկոս Զուղայեցի :

Ծանօթ են ինձ ուրիշ երկու Սիմէոններ ևս, որոց միայն անուամբ ունինք. « Ասացեալ պատճառս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, և թէ որպէս կարգեաց զյիշատակ սուրբ Մկրտչին և կարապետին Յովհաննու ընդ նմին և զԱթանաղինէ », խորագրեալ գրութիւնը, յորում ինքն իսկ մակագրուած է այսպէս. Երանեղոյն Սիմեոնի սուրբ և ընտրեալ վարդապետի : Իսկ միւսն՝ Աղճնեցի եպիսկոպոս կը յորջորջի, և ծանօթ է մեզ՝ Վասն արքեցոյաց գիկեմոնաց և պոռնկաց գրած երկու ճառերով, որոնք կը գտնուին մեր մատենադարանի ԼԳ. ճառընարի մէջ : Այս տիտղոսներէս առաջինն՝ եթէ ունի վաւերական զօրութիւն, պէտք է ըսել, որ վերոյիշեալէն բոլորովին տարբեր է. հետեաբար, վարդապետ տիտղոսը կրող այս Սիմէոնս՝ չի կրնար նոյն եղած ըլլալ հոգևոր Տէր տիտղոսը կրող Սիմէոնի հետ, այլ Լ. դարէն վերջ ապրող մի այլ վանական վարդապետ է : Ասոր

1. Օրինակ իմն, յամի Տեառն 1284 գրուած Ժամգրէ մի յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. « Աւգնեա հոգևոր տէր-Պէ և թագաւորին մերոյ և զօրաց իւրոց » :

յայտնի ապացոյց են՝ մէկ կողմէն անոր գրութեան ոճն, որ Փ. դաւ-
րու տիպ ունի, իսկ միւս կողմէն այլ Մ. Կաղանկատուացիէն, Խորե-
նացիէն և Զենոբ Քլակէն փոխ առեալ տեղիքն, զորս կը գտնենք
անոր մակագրուած յիշեալ գրութեան մէջ: Իսկ գալով երկրորդին,
այն է Աղձնեցի Սիմէոնին, անհիմն չէ նոյն համարել Սիմօն Կաթու-
ղիկոսի հետ, որ վրիպակաւ գրչաց՝ Սիմօնի կամ Սիմէոնի փոխուած
է Աղամգրոց խորագրի մէջ: Եւ ասոր ի հաստատութիւն՝ դիտել կու-
տանք նախ, որ ըստ վկայութեան Յովհ. պատմաբան՝ կաթողիկոսի,
Սիոն կաթողիկոս՝ էր յառաջագոյն եպիսկոպոս Աղձնեաց, և իրօք
Միք. Ասորւոյ ժամանակագրութեան վերջ զետեղուած եպիսկոպոսաց
և կաթողիկոսաց ցանկին մէջ իսկ Աղձնեցի կ'անուանի: Բ. հոգևոր
Տէր մակդիրն իսկ աւելի Սիոնի՝ քան թէ մի սոսկական Սիմէոն
վարդապետի կը յարմարի:

Սիոն կաթողիկոսին յերուսաղէմ երթալուն և Աղամայ պատ-
մութիւնը հոն թարգմանելուն ի հաստատութիւն՝ պատմական վը-
կայութիւններ չկան. սակայն ունինք հետեւեալ կռուանները, այսինքն
է, նախ պիտակ անունս՝ Սիոն՝ Երուսաղէմի Սիոն լեռնէն առնուած և
ի գործ ածուած, ուր Պ. դարէն ի վեր կը գտնուէին հայ վանորայք
և յետոյ եպիսկոպոսարան ևս, որոնք հաւանօրէն Աղձնեաց թեմա-
կան եպիսկոպոսի հետ, իբրև մերձասահման, սերտ յարաբերու-
թիւններ ունէին: Երկրորդ, դիտել կու տանք, որ Բ. օրինակին, այն
է Լ. Պ. Ճառընտրի մէջ, Սիմէոնի Աղձնեցւոյ վերը յիշուած երկու ճառե-
րուն անմիջապէս կը յաջորդէ Պատմ. վարդապ. Աղամայ, և այլն, գրուածն
որոյ լեզուն և ոճն՝ նման է նախընթացից լեզուին և ոճին: Իսկ ու-
րովհետև Սիմէոն կամ Սիոն Աղձնեցի կ'ապրէր փրկչական թուականին
758-776 ամաց մէջ. ուրեմն այս անվաւեր գրոց թարգմանութիւն
ևս, ըստ Բ. և Պ. օրինակաց, այս ժամանակամիջոցիս կատարուած
ըլլալու էր, եթէ ճիշդ է Սիմէոն և Սիոն անուանց մասին մեր տուած
մեկնութիւնն:

Միևնաժամ Այրիվանեցին մի ուրիշ գաղանիք ևս կը պարզէ մեզ
այս նկատմամբ, որ արժանի է լուրջ ուշադրութեան: Ժամանա-
կագիրս՝ ցոյց կու տայ մեզ, ի թուին Հայոց ՆՓ = 961, Սիմէոն
անունով մի ուրիշ վանական, որ Վասպուրականի Սենեքերիմ թա-
գաւորի հրամանով կը յօրինէ 151 զլուխ կամ ճառ Աղամգիրքն:
Ահաւասիկ նորա խօսքերն. « Եւ սուրբ Հայրն Աստմ Վարդեցի ըզ-

Հոռոմադիրն (այսինքն է սրբոց տօները կամ Յայսմաւուրքը) կարգաւորէր, իսկ ՀԱՅՐՆ ՍԻՄԷՈՆ՝ արար զԱղամգիրքն՝ ՃԾԱ ճառ, ի խնդրոյ Սենեքերիմայ թագաւորին Վասպուրականի» :

Արդ, Այրիւ վանեցոյն արար բառովը կարելի է թէ պարզ թարգմանութիւն հասկանալ և թէ խմբագրութիւն մի Աղամգրոց, այս մեզ համար երկրորդական նշանակութիւն ունի. կարեւոր կէտն այն է, որ ինչպէս այստեղ յիշուած 151 գիտելիքներէ բաղկացած Աղամգիրքն՝ զլիսովին տարբեր է Ռ. օրինակի ներկայացուցած Պատմութիւն վարոցց Ադամայ և Եւայի նախաստեղծից խորագրուածէն, այսպէս և սորա թարգմանող կամ խմբագրող Սիմէոնը՝ տարբեր ըլլալու է վերը յիշուածէն : Առաջին կէտով՝ Ժ. դարում ունեցած ենք հայերէն խմբագրութեամբ այնպիսի ընդարձակ և ճոխ պարունակութիւն ունեցող մի Աղամգիրք, որ կը ներկայացնէր կամ Ասորիքի սարէյեան և մանդայեան քրիստոնեայ աղանդաւորաց այն սրբազան գիրքը, զոր յամին 1815-1816 հրատարակեց Մ. Նորբէրդ, Ապաշխարոցքիւն Ադամայ խորագրուածին հետ, և կամ լաւ ևս Գելասիոսէն և Սինգեղոսէն յիշուած Liber Adami sive Leptogenesisը՝ իւր ամբողջութեամբ, որոյ որքան ցաւալի է կորուստն՝ այնքան ևս ուրախալի պիտի լինի վերայայտնութիւնն : Այս ըլլալու է հաւանօրէն Սարկաւազ վարդապետի ցանկին մէջ յիշուած Աղամգիրքն, և թէ Այրիւ վանեցին իսկ զայն տեսնելու բաղժն ունեցած էր. այլապէ՛ դժուար է, որ այն գրութեան 151 ճառերէ բաղկացած լինելը գիտնար :

Այս թարգմանութեան ձեռքով մասամբ մի պարզուած կը լինի նա և Ա. օրինակի՝ միւսներէն ունեցած այն ամենամեծ տարբերութեանց գաղտնիքը, զոր կանխաւ նշանակեցինք. այսինքն է, այս տալաւին մեզ անծանօթ խմբագրութեանա, — որ սակայն այժմեան յունարէն Διήγησις πηρι τῆς πολιτείας Ἀδὰμ καὶ Εὐὰςէն կը տարբերէր ըստ քանակութեան, — իբրեւ մնացորդ համարելի են, ոչ միայն Ա. օրինակի ներկայացուցած խմբագրութիւնն, այլ նոյն իսկ միւս հնգաթիւ հատուածներն և այլք, որոնք Վարդանայ Այգեկցոյ և կեղծ Նալիփանի կամ հայազգի յարասողի՝ քով կը գտնուին, ցիր ու ցան եղած կերպով, և անոնց գրչի ներքեւ փոփոխուած են՝ երկրորդ անգամ :

1. Արդ լեզուն՝ մեծ նմանութիւն ունի Սիմոն վարդապետի յիշեալ գրութեան լեզուին հետ. ուստի Սիմոնը կարելի է, հեղինակ համարել նաև կեղծ Նալիփանի Ար-ր-ը-ց Բի-ն-ի-ն :

Այսպիսի մի եղբայրացու թիւն հանել կարելի էր ըստ ինքեան աւելի ի նպաստ Բ. օրինակի ներկայացուցած խմբագրութեանն, որուն թարգմանիչն ևս Սիմէոն կոչուած է որոշակի. բայց որովհետեւ այս՝ իբրեւ թարգմանութիւն կատարուած է յունարէն Δι' Ἰγνησιζի վերայ, ինչպէս ցուցինք կանխաւ, և միւս կողմէն այլ մեծապէս կը տարբերի Ա. օրինակի խմբագրութենէն, ահա այս պատճառաւ իսկ՝ ինչպէս Բ. օրինակի մէջ յիշուած Սիմէոնն՝ այսպէս և անոր ձեռքով մեզ ծանօթ Պատմ. վարդապետ Ս. Պատմայ, և այլն, խմբագրութիւնը՝ չենք կրնար Այրիւմանեցիէն յիշուած Ժ. դարու Սիմէոնի և անոր ձեռքով եղած Ս. Պատմագրքի ընդարձակած աւալ խմբագրութեան հետ իբրեւ նոյն ընդունել, մինչև որ նորանոր յայտնութիւնք ուրիշ կերպով պարզեն խնդիրը:

Թարգմանութեանս լեզուն, — ըստ Բ և Գ. օրինակաց, — թէ և համեմատաբար մաքուր է, և կարծէք թէ մասնաւոր ջանք մ'իսկ եղած է թարգմանչի կողմէն ըստ կարելւոյն Յննդոց գրքի լեզուին նմանեցնել, յաճախ ի գործ ածելով անոր բառերն և բացատրութիւնքը. սակայն և այնպէս այնքան հեռի է առաջնոյն մէջ գործածուած լեզուն՝ վերջնոյս լեզուական վսեմութենէն, որքան անոր անկանոն բնագիրն՝ Ս. Գրքէն։ Նմանողութեան այս վարկադարազի տենչս՝ մղած է զթարգմանիչն՝ ուրեք ուրեք մեղանչել ընդդէմ թարգմանչաց բնագրին, և երբեմն այլ անկէց զարտուղիլ¹։ Բայց այսու հանգերձ՝ նա զերծ մնա-

1. Այս երկու հէտերս իսկ կարելի էր տնայեան բնակ մասնաժամանակ
[թիւններով], սակայն ի սէր համատեսութեան՝ ես կը շատանամ այս տեղ մի քա-
նիոր միայն մէջ բերել։ Օրինակի ազգաց, Ս. Գրոց նմանութեամբ է, որ յէջ 1 յոյն
բնագրի κατὰ ὄναρ τῇ νυκτὶ, [ծարգմանուն] է՝ « ի տեսլեան յայտ գիշերի » . —
յէջ 2, γινώ 'Αδάμ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ = « Մերձեց-- Ադամ յի-- կին իւր » . —
յէջ 3, μὴ ἐμνήσθης τοῦ παραδείσου. = « Մերէ դմում անհալ իցես վ--+--ութն լ--յի-
լ--ութն դռնախն Ա--դ--» . — յէջ 5, ἔλαιον = « Փռումն ողորմութեան » փռ-
խանակ չիւր, — τὴν ἐντολὴν νοῦ θεοῦ = « Զգահանութն Տէ-- Աստուծոյ »
փոխ ապառնիրանի . — περὶ τοῦ ξύλου ἐν ᾧ ῥέει ἔλαιον = « յազգս (տանիւ) յոսմանէ
չ--ութն », փոխ . վառն փայլան՝ յորմէ ելանէ օծումն կամ
մէջ, — ἐπληρώθη τὸ μέτρον τῆς ὀργῆς αὐτοῦ = « Վ--նիւ-- ի խ--նիւ-- կե-
նաց իւրոց », փոխ . [ծարգմաներու] ելիւ վ--+-- . — ἐξερχομένης δὲ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ
μέλλεις θάσασθαι τὴν ἀνοδὸν αὐτῆς φοβερὰν = « Ե-- +--նիւ-- վեր--+--նիւ--
ն-- +--ն--ք և սողալի » . — յէջ 9, κεφαλὴ ἁμαρτίας = « Ա--ն--րդ մեղաց », —
καὶ ἑκλυνα τὸν κλάδον ἐπὶ τὴν γῆν = « Եւ ի--վ--լ ն--ք դճոյ ծ--նիւ +--նիւ--ն , և
խոնարհեցուցանէր յերկրի » , — յէջ 15, μὴ ἐγκαταλιπεῖν τὸ ἀγαθόν εὐφραν-
դէր = « Մի և --+-- գրկեցիք ի +--նիւ Ա--դ-- » , — ἢ πόσον χρόνον ἔχω ποι-
ῆσαι μετὰ τὸ ἀποθανεῖν σε = « Եւ կամ քանի՞ ժամանակ +-- դէկա վախճանեցոյց

ցած չէ յունարանութիւններէ, թէպէտև այդ յունարանութիւններն՝ համեմատութեամբ Նեմեսիոսի և Նիւսաղոյ Մարդակազմոչքեան թարգմանութեան՝ շատ աւելի նուազ են և ոչ այնքան զգալի: Արդ, մէկ կողմէն այս առաւելութիւնս, և միւս կողմէն այլ նուազութիւնք բարդ և նորակազմ բառից՝ կարծէք թէ Լ. դարէն աւելի հին եղած ցոյց կու տան նորա շարադրութիւնը:

Անվաշերական գրոշածքիս ազդեցոչքիւնն. — Գրութեան մի՝ այսինչ կամ այն ժողովրդեան վերայ ունենալիք ազդեցութիւնն՝ ընդհանրապէս նիւթէն աւելի՝ գրողի հանճարոյն կ'ընծայուի. սակայն այս տեղ ընդհակառակն բոլորը նիւթին և հնութեան ընծայելի է: Իսկ արդ Ադամգրոց նիւթն կամ դիւցազունքն ըլլալով բովանդակ մարդկութեան նախածնողք, հետևաբար պէտք է, որ այդ գրութիւնն ևս Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր ժողովրդոց վերայ աւելի կամ պակաս ազդեցութիւն ունենար, առանց խտրութեան Հրէի և Հեթանոսի, քրիստոնէի և մազմէտականի: Այսպիսի մի ազդեցութեան յայտնի ապացոյց են իրարմէ այնքան տարբեր տիտղոսներով խմբագրուած Ադամգիրքն, որոց մասին փոքր ի շատէ գաղափար տուինք մեր այս Աւսումնասիրութեան մէջ, և բոլոր այն առասպելաբանութիւններն, որոնցմով լի են Թալմուտի և Թարգումի, Աուրանի և ուրիշ միջնադարեան գրութիւններ և ժամանակագրութիւնք: Այս մասին Փարբիկիոս, Իրլման, Ռընան և անվաւեր գրութիւնն ուսումնասիրող ուրիշ գիտնականներ՝ արդէն պէտք եղած տեղեկութիւնները տուած են, և փափագողք կարեն ուղղակի անոնց դիմել: Իսկ մենք այստեղ կ'ուզենք համառօտիւ նշանակել միայն, թէ ո՞ր ժամանակէն սկսեալ և ի՞նչքան ազդեցութիւն ունեցած է նոյն իսկ հայկական գրականութեան և հայ ժողովրդեան մէջ:

բում» . — յէջ 16, ἄρμα φωτός = «Կառս հրէշէն» փոխ. լուսեղինի, — τὴν δόξαν αὐτῶν = «Չէպելը-ի-ն փառաց նոր» փոխ. զփառս նոցա. — յէջ 18 Աստուծոն լիւր 'Αχέρουσας λίμην, 3045. Յայտնութեան նմանողութեամբ «ծովն անձեռագործ» թարգմանուած է, — δεσπότης փոխ. տիրոջ՝ «հայր», — τῆς οικονομίας μου = «Մէջի նորոգման» փոխ. այցելութեան իմում, — Χερουβίμ = «Սերսիւքք» . — յէջ 20, ἀρχὴν = «Փառս», փոխ. իշխանութեան. — յէջ 21, καὶ ἀπέστειλεν = «Եւ հրաման ետ դի երթեալ», փոխ. առաքեաց ի, — ἐκάλεσεν = «ձայն ետ», փոխ. կոչեաց ի. — յէջ 22, δεσποτά μου, κύριε καὶ Θεὸς πάσης ἀρετῆς = «Տէր Աստուծոյ մեզնի բնութիւնը և բարիքն ամենայն բարեպէտ», — Θεὸς τῶν πάντων = շաղակրատութեամբ «Ո՛վ Տէր ի՞նչ Աստուած ամենեցուն», — παρέδωκε τῷ Θεῷ τὸ πνεῦμα αὐτῆς = «Աւանդելով զհոգին իւր ի Եւ-հրէշէն-ի-ն» փոխ. առ Աստուած կամ Աստուծոյ՝ թարգմանելու:

Քրիստոնեայ Հայաստանն՝ նոյն իսկ առաջին դարերում սերտ յարաբերութիւններ ունենալով Ասորիքի և Պաղեստինու հետ, որոնք ոչ միայն իբրեւ նախկին խանձարուրք, այլ և վառարաններ էին բիրտ շխական աւանդութեանց, բնականաբար այլևայլ վէպեր և բերանացի դրոյցներ ժառանգած ըլլալու էր անոնցմէ՝ իր եղեմական երկրի նախաբնակ նախաստեղծից երջանիկ և ապերջանիկ անցից, ապաշխարութեան, ծննդոց և մահուան վերաբերեալ, թէպէտև մենք մինչև այսօր դեռ ժողովրդական այս տեսակ կենդանի դրոյցներու հաւաքողներ և ուսումնասիրողներ չենք ունեցած դժբաղդաբար։ Իսկ գրականութեան մէջ՝ Ե. դարէն սկսեալ մինչև Ը և Ժ դարեր տակաւին չեն տեսնուիր Ադամգրքի հետքեր, կամ խիստ ցանցաւ, և այն իսկ՝ եկեղեցական Հարց գործերու թարգմանութեանց միջոցաւ, և յաճախ քրիստոնէական կերպարանաց և հակադդեցութեան ներքեւ, զորս բաղմիցս առիթ ունեցանք նշանակելու։ Այս բանիս գլխաւոր պատճառն այն է, որ Ս. Գիրքն ըլլալով իբրեւ անսուտ պատգամ յայտնեալ ճշմարտութեանց, մատենագիրք առ հասարակ՝ անով միայն կը զբաղէին և կը զբաղեցնէին զժողովուրդը, և այն ամէն նորութիւն, որ Ծննդոց գրքէն դուրս և անոր աւանդուածներուն դէմ կ'երևէր, ոչ միայն ներելի չէր, այլ կարի զգուշալի։ Սակայն Ե. դարէն վերջ, երբ ասորի, արաբացի և յոյն ժամանակագրաց ձեռքով տարածուեցան անվաւերական գրութիւնք բոլոր արեւելից և բիւզանդական պետութեան ընդարձակ սահմաններուն վերայ, այն օրերէն ի վեր Ադամգրոց ազդեցութիւնն սկսաւ հետզհետէ տւելի զգալի ըլլալ նա և հայկական գրականութեան և ժողովրդեան մէջ։ Այնպէս որ, կեղծ Եպիփանու Արարածոց խրմբագրութեան հայազգի հեղինակն, Վարդան Արեւելցոյ՝ Արարածոց Մեկնոչքեան և պատմութեան մէջ, Սամուէլ Անեցոյ, Մխիթ. Այրիփանեցոյ, Միք. Ասորւոյ, Մխիթար Անեցոյ, Ստեփանոս Օրպէլեանի, Յայամաւուրքներու² և ուրիշ գրուածոց մէջ ակներև կը տես-

1. Եղիշէի՝ Արարածոց Բիւն-Բիւն մէջ օձին համար գրածն. «Այլ Բիւն ասէր, որում խոստացաւ չարն՝ որ յերկնից անկաւ, առնել զնա կառք թեւաւորս, և թաղաւորել ի վերայ երկրի. վասն այնորթիլ եհատ (Աստուած) զթեւս նորս, զի և հեծեալն ի նմա նովաւ սողոսկեացի ի վերայ երկրի և կցորդեացի լիւրդին զհող», Ադամգրոց ներշնչութիւն է անտարակոյս, զոր նշանակեցինք կանխաւ 308րդ իջի հատուածին մէջ. վասն զի Ծննդոցի մէջ կ'ըսուի միայն. «Օձն էր իմաստաւորոյն քան զամենայն զաւառս»։ Այսպէս նաև երգեցեացչական գրուածոց մէջ, օչն Բըւււն, օչն Էրֆն-հայեւ, օչն արարածոց, և այլն և այլն։ Տես ընդարձակագոյն տեղեկութիւնքը՝ Հ. Աւիշանի՝ Հին հասարակ Հայոց գրութեան մէջ, յէջ 149-155։

2. Որոց ոմանց մէջ Յունուար 17ին զեռեղուած է նախահարց յիշատակն, և ըստ այլոց՝ Մարտի 1ին և 14ին։

նուին, իրարմէ աւելի կամ պակաս, փոխառութիւններ Ադամգրքէն : Եւ այդ փոխառութիւնք, մենք ինչ քան դիտեցինք, կը կայանան հետեւեալ նիւթերուն մէջ. այսինքն է՝ Ադամայ իւր ստեղծուելէն 40 օր վերջ դրախտի մէջ դրուիլն, — խարող օձին թեւաւոր լինելն, — Եւային՝ խաբուելէն յառաջ դրախտէն դուրս դեգերիլն, — նախա-
ծնողաց արտաքսուելէն վերջ 30 տարին միանգամ երկուորեակ ծնա-
նիլն և ապաշխարութիւնն, — 30 ուստերս և 30 դասերս ունենալն. — Արեւի՝ Կայենի ձեռքով ծառին կապուիլն և ազաւակերպ սատանայի
ցոյց տուած գայլախաղիւ մորթուիլն, — Կայենի եօթն յանցանքնե-
րըն և եօթնաթիւ պատժոց թուարկութիւնը, — Կայենի ճակատին
վերայ բուսած եղջիւրն, և ամենուրեք անոր հանած աղաղակը, թէ
ահա գայ եղբայրասպանն, — Սեմայ ձեռքով Ադամայ նշխարաց փո-
խադրուիլն ի Գողգոթա, և Եւային՝ յայրն Բեթղէհեմի, այլովք հանդերձ :
Այս նիւթերուս վերաբերեալ հատուածներն կարելի էր մի առ մի
մէջ բերել վերոյիշեալ գրուածներէն և համեմատել Ադամգրոց յի-
շեալ հատուածոց հետ, բայց որովհետեւ այդու Ուսումնասիրութիւնս
շատ պիտի ընդարձակուէր, ուստի զանց ըրինք :

Նշանաւոր ըլլալու էին, նկատմամբ այս կէտերուս, Ստ. Սիւնեցոյն
Ը. դարում յօրինած Արարածոց Մեկնոչքիւնն, որուն համար կը
գրէ Օրպելեան պատմիչն, թէ « Մեկնեաց զԱրարածքն... որոյ բան-
քըն նշանաւոր ի մէջ այլոց մեկնչաց՝ փայլեն որպէս ջահ պայծառ », և
Ժ. դարու մի ուրիշ համբաւաւոր վարդապետի, այն է, Տիմոթէոսի՝
Արարածոց մեկնոչքիւնն. բայց գծրադգարար երկուքն ևս ձեռ-
քերնիս հասած չեն : Ադամայ և Եւայի կտակի ներշնչութիւն պէտք
է համարել նոյնպէս Միսիթար Գօշի՝ Ողբ ի վերայ բնոչքեանս՝ ի
դիմաց Ադամայ առ որդիս իւր, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս իւր՝
խորագրուած գրութիւնն, զոր կը յիշէ Կիրակոս², անոր անյայտա-
ցած երկասիրութեանց շարքին մէջ. այսպէս նա և ԺԵ, դարում ա-
պրող Առաքել վարդապետի Սիւնեցոյ՝ չափով գրուած Ադամգիրքն³,
զոր աչքէ անցնելով տեսանք, որ վերոյիշեալ և դեռ ուրիշ կէտերու
մէջ լաւ կը համաձայնի մեր ուսումնասիրած հին Ադամգրքին : Եթէ
ուշի ուշով աչքէ անցունին մեր արդիւնաշատ նախնեաց բոլոր գըր-

1. Զոր կը յիշէ Վարդան Բարձրեքեղցի՝ իւր Հնչ-Մարտիկ Մեհ-Մեհ մէջ՝ գո-
վեստիւք :

2. Տես տպագրութիւն Վէնեակոյ 1865, յէջ 145 :

3. Որ երկու անգամ տպագրուած է, տոմարին՝ յամին 1721 ի Կ. Պոլիս, իսկ
երկրորդն 1779ին.

չազիրք, ապահով եմ, թէ պիտի գտնուին դեռ ուրիշ փոխառութիւններ ևս անվաւեր գրքէս: Սակայն մինչև ցարդ յիշուածներէն իսկ կրնանք դատել, որ անվաւեր գրքիս ազդեցութիւնն՝ ըստ բաւականին տարածուած էր ի Հայս, վասն զի Յայտնաշորք մէջ բերելով Կայենի վերայ գրուած նշանի մասին՝ հետեւալ տեղին կ'ըսեն. « Եւ այլք ասեն, թէ բուսաւ եղջիւր ի ճակատն, և ընդ որ գնայր՝ գոչէր եղջիւրն, թէ գայ Կային եղբայրասպանն »: Այլք ասեն, բացաւ արութեամբ՝ այլ և այլ հեղինակութիւններ կ'ականարկուին հօս, յորոց զամանս արդէն յիշեցինք:

